

ΟΤΑΝ Η ΨΥΧΗ ΦΑΝΤΑΖΕΤΑΙ
Φαντασία, Φαντασίωση και Φαντασιακό στην
ψυχαναλυτική θεωρία των S. Freud και J. Lacan

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
Π.Μ.Σ.: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του Κίμωνα Γεωργίου Γαστεράτου
A.M.: 7342112100001

Όταν η ψυχή φαντάζεται.
Φαντασία, Φαντασίωση και Φαντασιακό στην
ψυχαναλυτική θεωρία των S. Freud και J. Lacan.

Επιβλέποντες:

- α) Γεράσιμος Κουζέλης (επιβλέπων), Ομότιμος καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- β) Κανάκης Λελεδάκης, Επίκουρος καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- γ) Θεοχάρης Ράπτης, Επίκουρος καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Αθήνα, 2024

Ευχαριστίες

Η ενασχόληση με την ψυχαναλυτική θεωρία και τις ειδικές θεωρήσεις των Φρόυντ και Λακάν για τη φαντασία, το φαντασιακό και τη φαντασίωση αποτέλεσαν μια ευχάριστη εκτροπή από το αρχικό πλάνο μου αλλά κυρίως από τις θεωρητικές μου βεβαιότητες. Κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας διπλωματική εργασίας πέραν της χαράς που μου πρόσφερε η γραφή και η ανάγνωση – ή ίσως μέσω αυτής– συνειδητοποίησα ότι βαδίζω και στο δρόμο της επιθυμίας μου.

Οφείλω ευχαριστίες στον Μάκη Κουζέλη, με συνοδεύει θεωρητικά από το 2015 με τρόπους που ενδεχομένως αγνοεί. Υπήρξε αίτιο της εκτροπής μου στην αρχική συζήτηση που κάναμε για την εκπόνηση αυτής της μελέτης και τον ευχαριστώ ιδιαίτερα για αυτό. Επιπλέον τον ευχαριστώ για τη διαθεσιμότητα και προθυμία του να επιβλέψει την παρούσα διπλωματική εργασία. Τέλος τον ευχαριστώ για την πολλαπλή θεωρητική του γενναιοδωρία εδώ και χρόνια.

Ευχαριστώ τον επίκουρο καθηγητή Κανάκη Λελεδάκη για την άμεση ανταπόκρισή του στο αίτημα μου να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής της διπλωματικής μου εργασίας. Στο μάθημα του *Ψυχή και Κοινωνία* είχα την ευκαιρία να υποβάλλω μια πρώτη συγκροτημένη εργασία για τον Λακάν· υπήρξε μια συνθήκη που συνέβαλλε σε ό,τι ακολουθεί στις επόμενες σελίδες.

Ευχαριστώ θερμά τον επίκουρο καθηγητή, του τμήματος Επικοινωνίας και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, Χάρη Ράπτη. Το σεμινάριο του στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών την εαρινή περίοδο του 2024 ήταν πηγή έμπνευσης και εξοικείωσης με βασικές έννοιες του λακανικού έργου που διαφορετικά θα παρέμεναν ερμητικές. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα που δέχθηκε να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής.

Περιεχόμενα	
Προλεγόμενα.....	5
I. Ένας φασματικός κόσμος	8
II. Μια φασματική θεωρία.....	18
Το bête noire της επιστήμης	19
Ανατροπή του κοσμοειδώλου.....	23
III. Φρουδικά φαντάσματα	29
Η Via Regia για τη γνώση του ασυνειδήτου	30
That thing	34
Χτίζοντας κάστρα στην άμμο	39
IV. Φαντάσματα του Φρόντ.....	49
Γενεσιουργός σχάση: Εγώ έναντι υποκειμένου	51
Διάπλους σε αναζήτηση νοήματος.....	59
Φαντασίωση: Ένα εξόχως υλικό «πράγμα»	65
V. Φασματικό μοντάζ	72
Βιβλιογραφία	78

Προλεγόμενα

Παραπάνω από μισός αιώνας έχει ήδη περάσει από τις ημέρες που η φαντασία βγήκε στους δρόμους. Ένα ίσως από τα γνωστότερα συνθήματα του Μάη του '68 ήταν το *Rounoir à l'Imagination – Η φαντασία στην εξουσία*. Τα γεγονότα του γαλλικού Μάη, τα συνθήματα και η αίσθηση που αφήνει στον σύγχρονο ερευνητή είναι ακριβώς μια πολιτική φαντασίωση εισόδου και επιβολής της φαντασίας στον άτεγκτο χάρτη της πολιτικής. Αν και βρισκόμαστε πενήνταεξι χρόνια μακριά από εκείνα τα γεγονότα, η συνάντηση πολιτικής και φαντασίας, σε ένα ιδιόμορφο κράμα, τροφοδοτεί πλευρές της σύγχρονης πολιτικής σκέψης.

Ένας εκ των «μάγων» της εικόνας ο Άλφερντ Χίτσκοκ (Alfred Joseph Hitchcock· 1899-1980) φέρεται να είχε δηλώσει: *There is something more important than logic: imagination. – Υπάρχει κάτι σημαντικότερο από την λογική: η φαντασία*. Ενώ ο ποιητής που μεταξύ άλλων έφερε την ψυχανάλυση στην Ελλάδα, ο Ανδρέας Εμπειρικός (1901-1975) γράφει σε ένα από τα ποιήματα του ότι *η φαντασία μας, ιέρεια πιστή του πόθου μας, μας πήγαινε μακριά*¹. Η τέχνη με τη φαντασία, ο πόθος με τη φαντασία, η φαντασία έναντι της λογικής είναι θεματικές που συναντάμε πυκνά στην καλλιτεχνική δημιουργία.

Ο Σίγκουντ Φρόντ (Sigmund Freud· 1856-1939) σε ένα μικρό του κείμενο του 1907 γράφει «[...] ο άνθρωπος που ενηλικιώνεται και παύει να παίζει δεν εγκαταλείπει τίποτα άλλο παρά τη σύνδεση με τα πραγματικά αντικείμενα· αντί να παίζει, φαντασιώνεται [...] Πιστεύω ότι κάποιες στιγμές της ζωής τους οι περισσότεροι άνθρωποι επιδίδονται σε φαντασιώσεις.» (Freud 2011α: 14). Ο Ζακ Λακάν (Jacques Marie Émile Lacan· 1901-1981) από την άλλη σε έναν γνωστό αφορισμό του λέει «Δεν απολαμβάνετε παρά τις φαντασιώσεις σας». Δύο από τις σημαντικότερες φιγούρες της ψυχανάλυσης, ο ιδρυτής και ο εισηγητής μιας ανανέωσης της φροϋδικής θεωρίας θέτουν τη φαντασίωση στον ορίζοντα της υποκειμενικότητας.

Στη συναρμογή που επιχειρεί ο Φρόντ μεταξύ παιχνιδιού και φαντασίωσης ανακαλύπτουμε χρήσιμες αναλογίες που αφορούν τον πυρήνα της παραγωγής επιστημονικής γνώσης. Το παιχνίδι, ως μεθοδολογικό εργαλείο, αποτελεί μία εκ των βασικών αναφορών του Τζόρτζο Αγκάμπεν (Giorgio Agamben· 1942-), ο οποίος σε ένα από τα διάσημα χωρία του γράφει «Μια μέρα η ανθρωπότητα θα παίζει με το δίκαιο

¹ Από το ποίημα *Πυρσός Λαμπρός του Υπερτάτου Φαροδείκτου* και την ποιητική συλλογή *Οκτάνα*.

όπως τα παιδιά παίζουν με τα άχρηστα αντικείμενα, όχι για να τους ξαναδώσουν την κανονική τους χρήση αλλά για να τα απελευθερώσουν οριστικά από αυτή.» (Agamben 2007: 109). Το παιχνίδι, ως εν έργω φαντασία, έχει σημαντική εννοιολογική θέση και στο πρόσφατο *Κόκκινα Φανάρια, Η ηδονή και η Αριστερά* του Μικαέλ Φασέλ (Michaël Fœssel· 1974-) στο οποίο σημειώνει «[...] όταν αντιμετωπίζουμε την εργασία σαν παιχνίδι, της αποδίδουμε μια λειτουργία την οποία δεν μπορεί να εκπληρώσει παρά μόνο σε μια κοινωνία απελευθερωμένη από την αρχή της απόδοσης: ένα παιχνίδι είναι ικανοποιητικό μόνο του [...]» (Fœssel 2023:217).

Η διαρκής αντιπαράθεση «ορθολογισμού»—«ανορθολογισμού», που στις μέρες μας αποκτά νέους ορίζοντες, δεν είναι καινούργια και οτιδήποτε στέκει στην πλευρά της φαντασίας ταχύτητα απορρίπτεται από τις «επιστημονικές ορθοδοξίες». Ο μόνιμα αιρετικός Φεγεράμπεντ (Paul Karl Feyerabend· 1924-1994) υπενθύμιζε ότι

Η καταγγελία για ανορθολογικότητα εκφράζει επιπλέον μια θεμελιακή διαφορά ανάμεσα σε δύο τελείως διαφορετικούς τρόπους ζωής. Ο ένας απ' αυτούς αξιοποιεί τους δεσμούς του ανθρώπου με τη φύση και με τους συνανθρώπους του και χρησιμοποιεί όλες τις αντενέργειες που πηγάζουν απ' αυτούς τους δεσμούς, το συναίσθημα αλλά και τη σκέψη και τη φαντασία, ασυνείδητες τάσεις αλλά και καλοεπεξεργασμένα σχέδια. (Feyerabend 2018: 52)

Για το δε άλλο «στυλ» ζωής του «ορθολογισμού» σημειώνει

[...] ο άλλος, που εφευρέθηκε από αυτούς που παίζουν με τη σκέψη και αποδεύουν τις έννοιες, από αυτούς που είναι ξένοι προς τον κόσμο, τη φύση και τους ανθρώπους, βασίζει τη γνώση σε αφηρημένες μεθόδους και, καταφεύγοντας σ' αυτές τις μεθόδους, ορίζει μια ιδιαίτερη αρχή, τη «λογική», και αποκλείει όλα τα άλλα ταλέντα του ανθρώπου από τη διαδικασία ανεύρεσης της αλήθειας: σ' αυτή και μόνο τη λογική, όπως έχει περιοριστεί σύμφωνα με τον ορισμό, πρέπει τώρα να βασίζεται το κάθε τι, η γνώση μας για τη φύση, για τους συνανθρώπους μας, αλλά και η γνώση του εαυτού μας. (ό.π. 53)

Ο αποκλεισμός του ταλέντου, της φαντασίας, κάθε πράγματος που προσιδιάζει σε τέχνη αφορά περισσότερο από οτιδήποτε την ψυχανάλυση, αυτήν την τέχνη «γνώσης εαυτού», καθαρό δημιούργημα «επιστημονικής φαντασίας», αφού όχι μόνο δεν υπακούει στους κανόνες της «ορθολογικότητας» αλλά διευρύνει και θεματοποιεί συνεχώς τα όρια της. Η αποιατρικοποίηση του συμπτώματος της υστερικής που πρώτα από όλα έκανε ο Φρόντ, η ενόρμηση θανάτου και η πολιτισμική κριτική της δεύτερης τοπικής θεωρίας δοκίμασαν για τα καλά τα όρια του θετικιστικού παραδείγματος. Η δεύτερη μετατόπιση της ψυχανάλυσης που προκάλεσε ο Λακάν έθεσε νέα εμπόδια στον «ορθολογισμό»: τη θέση της ψυχαναλυτικής θεραπείας πήρε η ψυχαναλυτική εμπειρία, ο ψυχαναλυτής υποκείμενο παλινόρθωσης του εγώ του αναλυόμενου, αντικαταστάθηκε από τον αναλυτή σε θέση αντικειμένου. Θα λέγαμε ότι η

ψυχανάλυση «έκανε» ό,τι μπορούσε για να θεμελιωθεί ως ανορθολογική τέχνη, τέχνη φαντασίας και όχι επιστημονικός λόγος· υπό μια έννοια ευτυχώς.

Έχοντας υπόψιν μας αυτά τα θραύσματα σκέψεων παρουσιάζουμε μια μελέτη που πλαισιώνει τις κομβικές έννοιες της φαντασίωσης και του φαντασιακού εντός του ψυχαναλυτικού λόγου ως κομβικές για την ίδια την υποκειμενικότητα. Παράλληλα, εξερχόμαστε του τυπικά κλινικού λόγου της, διερευνώντας πλευρές του επιστημολογικού αποτυπώματος της εισαγωγής της έννοιας του ασυνειδήτου. Στο πρώτο κεφάλαιο διατρέχουμε την ιστορία της έννοιας της φαντασίας σε κάποιες από τις βασικές «στιγμές» της δυτικής σκέψης. Στο δεύτερο κεφάλαιο ασχολούμαστε με τις επιστημολογικές διαστάσεις του ψυχαναλυτικού εγχειρήματος. Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει τις φασματικές επιρροές στο έργο του Φρόυντ και τη θεώρηση του για το ζήτημα της φαντασίωσης. Το τέταρτο κεφάλαιο στέκεται στη λακανική σκέψη γύρω από την έννοια του φαντασιακού, της σύμπλεξής του με το συμβολικό και τέλος εξετάζει τη θέση της φαντασίωσης στο λακανικό σύμπαν. Η μελέτη κλείνει με κάποιες αποσπασματικές ιδέες, δοσμένες ως «πλάνα» για τη θέση των φαντασιώσεων, των φαντασμάτων και εν γένει της φασματικής προβληματικής για τις επιστήμες του ανθρώπου.

Τα ζητήματα της φαντασίωσης και του φαντασιακού στην ψυχανάλυση καταλαμβάνουν ευρύτατο χώρο και είμαστε βέβαιοι ότι δεν καλύπτουμε παρά μόνο μια μικρή περιοχή που πάνω από όλα καθορίστηκε από τα ειδικά ενδιαφέροντα και την επιθυμία μας, αφήνοντας αναμονές για περαιτέρω μελέτη και διεύρυνση αυτών των θεματικών.

I. Ένας φασματικός κόσμος

Ο Πλάτων στον διάλογό του *Φίληβος*², δια στόματος Σωκράτη, εντοπίζει την ύπαρξη στην ανθρώπινη ψυχή ενός « [...] ζωγράφ[ου], ο οποίος ύστερα από τον γραμματικό ζωγραφίζει στην ψυχή τις εικόνες αυτών που έχουν ειπωθή (sic).»³ (Πλάτων 1990β: 39B, 97). Ο ζωγράφος αυτός αποτελεί, μέσα στον πλατωνικό στοχασμό, μια αρχετυπική αναπαράσταση⁴ της λειτουργίας της φαντασίας στον άνθρωπο που μιλά, τοπολογικά εντοπισμένη στον χώρο που ονομάζει ψυχή. Με μεγαλύτερη σαφήνεια, το ζήτημα της φαντασίας θα επανέλθει στον Πλάτωνα στον διάλογο *Σοφιστής*. Ο Ελεάτης Ξένος, μιλώντας για τον ψυχικό σχηματισμό της φαντασίας⁵ και πραγματευόμενος το δυνητικά αληθές ή ψευδές της σκέψης (διάνοια)⁶, της κρίσης (δόξα) και της παράστασης (φαντασία) λέει:

Αφού λοιπόν δεχθήκαμε πως ο «λόγος» ειν' αληθινός και ψεύτικος κι από τ' άλλα ψυχικά φαινόμενα η «σκέψη» φανερώθηκε, πως είναι ο διάλογος της ψυχής με τον εαυτό της και η «κρίση» της σκέψης τ' αποτελείωμα, κι αυτό που λέμε «παράσταση»· κάτι ανάμιχτο από αίσθηση (sic) και κρίση, αφού λοιπόν όλ' αυτά είναι συγγενικά με το λόγο, κατανάγκη μερικά απ' αυτά και κάποτε θα είναι ψεύτικα. (Πλάτων 1990α: 264B, 339)

Η παραπάνω απόφαση δημιουργεί μια σειρά κρίσιμων συνεπαγωγών για την εννοιολογική πλαισίωση της φαντασίας και τη θεμελίωσή της στο εσωτερικό της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης. Αρχικά η φαντασίωση τοποθετείται σε έναν «χώρο» μεταξύ αίσθησης και κρίσης, δηλαδή σε έναν αναβαθμό μεταξύ εμπειρικού και μεταφυσικού, με την παραδοσιακή έννοια που έχουν οι όροι στη φιλοσοφία. Εν συνεχεία, με την θεματική του ψεύδους εισάγει σε μια προβληματική ψευδαίσθησης ή πλάνης που γενικώς θα επιφυλάξει η κυρίαρχη φιλοσοφική σκέψη στο επίπεδο της εικονικότητας και των εικόνων, ως παράγοντα σχηματισμού γνώσης για τον έξω και τον έσω κόσμο, τη φύση και τον άνθρωπο.

² Αποτέλεσε χρήσιμο πλοηγό στην επισκόπηση της έννοιας της φαντασίας στην κλασσική, νεότερη και σύγχρονη σκέψη το λήμμα «Φαντασία» του εγκυκλοπαιδικού λεξικού του Ήλιου, του Κ.Δ. Γεωργούλη, όπως παρατίθεται στο ένθετο φυλλάδιο του Σιμωνιάς 2009.

³ Σε όλα τα αποσπάσματα που παρατίθενται και είναι γραμμένα στη νεοελληνική γλώσσα ο τονισμός θα απλοποιείται στο μονοτονικό σύστημα στις περιπτώσεις που στο αρχικό κείμενο οι συντάκτες κάνουν χρήση του πολυτονικού συστήματος.

⁴ Αυτήν την αρχετυπική αναπαράσταση μέσω της καλλιτεχνικής προσωποποίησης της φαντασίας θα εντοπίσουμε και στον Φρόυντ (Sigmund Freud· 1856-1939), στο κείμενο του όπου και διαπραγματεύεται το ζήτημα της φαντασίωσης υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο: *Der Dichter und das Phantasieren* [*Ο ποιητής και η φαντασίωση*] (Freud 2011α).

⁵ Ο Γληνός στη μετάφραση της έκδοσης που παραθέτουμε μεταφράζει τη φαντασία του αρχαιοελληνικού κειμένου ως «παράσταση», αναδεικνύοντας εξαρχής στη νεοελληνική γλώσσα την γνωσιο-πλαστική λειτουργία της φαντασίας στην πλατωνική σκέψη.

⁶ Εδώ και στις δύο επόμενες έννοιες σημειώνουμε εντός παρένθεσης τη λέξη του αρχαιοελληνικού κειμένου.

Πάντως η φαντασία είναι παρούσα στον γνωστικό σχηματισμό και έχει δραστικό ρόλο σε αυτήν τη διαδικασία. Η διάσταση αυτή είναι ευκρινής στην αριστοτελική πραγμάτευση της έννοιας, στην οποία η φαντασία καταλαμβάνει κεντρική και αναλυτική θέση επηρεάζοντας τον νεότερο και σύγχρονο φιλοσοφικό και επιστημονικό στοχασμό σε σημείο ώστε να υποστηρίζεται ότι «ο Αριστοτέλης ανακαλύπτει φιλοσοφικά τη φαντασία⁷ [...]» (Καστοριάδης 1978: 257). Η έννοια συναντάται σε αρκετά κείμενα του Αριστοτέλη⁸, εντούτοις η βασική πραγμάτευση γίνεται στο *Περί Ψυχής* και συγκεκριμένα στο βιβλίο Γ'. Η φαντασία, και πάλι, εντοπίζεται από τον Αριστοτέλη στον μεσαίο χώρο μεταξύ της αντίληψης των αισθήσεων και της νοητικής διεργασίας. Στον βασικό ορισμό που προσφέρει στα χωρία 427b29-429a9⁹, ο Αριστοτέλης θα προσθέσει έναν νέο όρο, αυτόν του προϊόντος της διαδικασίας της φαντασίας, το φάντασμα. Το φάντασμα στον Αριστοτέλη αποτελεί ένα αισθητηριακό αποτύπωμα, ερμηνευμένο κυρίαρχα ως νοητική εικόνα, και με μια πολλαπλότητα αποτελεσμάτων που περιλαμβάνει τόσο τη διαδικασία του σχηματισμού της παράστασης όσο και αναπαραστατικών λειτουργιών¹⁰.

Η μεσαιωνική χριστιανική φιλοσοφία υπό την επίδραση των αριστοτελικών μεταγραφών φαίνεται να επαναλαμβάνει τις βασικές σχηματοποιήσεις της κλασικής αρχαιότητας. Ο Αυγουστίνος στο *Περί μουσικής* αναδεικνύει τις δύο διαστάσεις της φαντασίας ως αφενός παραστασιακές μέσω της μνημονικής ανάκλησης αφετέρου δημιουργικές, παραγωγικές πραγμάτων που δεν προέρχονται από τις αισθήσεις αλλά αφορούν μια κλασική μεταφυσική γνωστική παραγωγή. Το σχετικό παράθεμα είναι ενδεικτικό: «Άλλοτε φέρνω στον λογισμό μου τον πατέρα μου τον οποίον πολλές φορές έχω δει, άλλοτε τον παππού μου τον οποίο ποτέ δεν είδα. Ως εκ τούτου το πρώτο είναι φαντασία, ενώ το δεύτερο φάντασμα, είναι άλλο πράγμα να βρίσκουμε φαντασία από τη μνήμη και άλλο πράγμα να κατασκευάζουμε μνημονικό φάντασμα.» (όπως παρατίθεται Γεωργούλης 2009: 7 στο ένθετο Σιμωνιάς 2009)¹¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι η εισαγωγή στη φιλοσοφική σκέψη του χριστιανισμού και ο

⁷ Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸ Ενδεικτικά η αναζήτηση στον ερευνητικό ιστότοπο *Αριστοτελιστές* (<https://aristotelistes.cti.gr> , τελευταία ανάκτηση 09/11/2024) εμφανίζει τον όρο φαντασία σχεδόν σε όλα τα έργα του Αριστοτέλη.

⁹ Βλ. σχετικά: <https://aristotelistes.cti.gr/admin/CollTranslationREADONLY/17-1-2> στον ιστότοπο *Αριστοτελιστές*, τελευταία ανάκτηση: 09/11/2024.

¹⁰ Μια λεπτομερής και ενδελεχής παρουσίαση της έννοιας της φαντασίας στο έργο του Αριστοτέλη ή στο *Περί ψυχής* ξεπερνά τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Σχετικό υλικό μπορεί να αντληθεί από τον ιστότοπο *Αριστοτελιστές*, ενώ η διπλωματική εργασία της Μπιλάλη 2020 προσφέρει πλούσια βιβλιογραφική επισκόπηση και πραγμάτευση της θεματικής.

¹¹ Σε τροποποιημένη νεοελληνική απόδοση του συντάκτη από την καθαρεύουσα.

θεμελιώδης ρόλος της πίστης σε αυτόν δίνει τη δυνατότητα η φαντασία να εγγραφεί σε έναν νέο ορίζοντα, ο οποίος να τη συνδέσει δυναμικά με την αλήθεια και την έγκυρη γνώση. (ό.π.)

Η μεσαιωνική σκέψη παρουσιάζει ενδιαφέρον επιπλέον ως προς τη σύνδεση της έννοιας της φαντασίας με τις εικόνες και την εικονικότητα. Η σύνδεση αυτή σχετίζεται με την αριστοτελική προβληματική και, συγκεκριμένα, με την ειδική πρόσληψη και ανάπτυξη της εκδοχής της που αφορά την έννοια του φαντάσματος. Έτσι ο λατινικός όρος που θεμελιώνεται είναι το *imagination*, κυριαρχώντας αντί του *phantasia*, από το θέμα *imago* και τον οποίο συναντάμε αυτούσιο στα γαλλικά και στα αγγλικά και σε συναφή εκδοχή στα ιταλικά¹².

Στη νεότερη σκέψη η επιρροή του Αριστοτέλη θα παραμείνει. Ο Καρτέσιος (René Descartes· 1596-1650) θα αναγνωρίσει τη φαντασία ως ψυχική ικανότητα με γνωστική ισχύ «τοποθετημένη μεταξύ της αίσθησης και της καθαρής νόησης» (Βανταράκης στο Ντεκάρτ 2003: 244). Στους *Στοχασμούς* προχωρά σε διάκριση μεταξύ της *phantasia* και της *imaginatio*, ακολουθώντας τον διαχωρισμό που συντελέστηκε στον Μεσαίωνα και δηλώνοντας με την *imaginatio* την τρόπο τινά επιστημονική λειτουργία της φαντασίας (ό.π.). Η φαντασία (*imagination*) σε πολλά σημεία του κειμένου προβάλλεται ως μια διαδικασία που συμβάλλει στη γνωστική διαδικασία και στον σχηματισμό των παραστάσεων. Όπως το θέτει:

Η διαφορά της φαντασίας από την αίσθηση συνίσταται στο γεγονός ότι στη δεύτερη οι εικόνες σκιαγραφούνται από εξωτερικά αντικείμενα παρόντα, ενώ στην πρώτη από το πνεύμα, χωρίς την παρουσία εξωτερικών αντικειμένων, και σαν να είχαμε τα παράθυρα κλειστά» (Καρτέσιος *Συνομιλία με τον Μπούρμαν* στο Καρτέσιος 2003: 244)

Με αυτόν τον τρόπο παρακολουθούμε την εγγραφή της φαντασίας σε ένα σύστημα τυπικού ιδεαλισμού που θεμελιώνει αρχετυπικά στη νεότερη φιλοσοφία τη διαίρεση πνεύματος-σώματος. Η φαντασία (*imagination*) αποτελεί γέφυρα (μεταξύ

¹² Η γερμανική *Einbildungskraft* διατηρεί επίσης την έννοια της εικόνας (*Bilder*), δηλώνοντας την παραγωγική (*Kraft*) διάσταση δημιουργίας τους δια της φαντασίας. Εντούτοις όπως σημειώνει ο Χένριχ «Στα γερμανικά, οι δύο έννοιες, “εικόνα” και “μορφή”, συνδέονται με τον ίδιο τρόπο όπως στα αρχαία ελληνικά: το ρήμα *bilden* ανακαλεί συγχρόνως την έννοια της “οικοδόμησης”, με τρόπο που δε διαφέρει πολύ από την έννοια που έχει το αγγλικό ρήμα “to build”. Η *Einbildungskraft* (φαντασία) φέρει τις συνδηλώσεις του αγγλικού ρήματος “to build” και του ελληνικού ουσιαστικού είδος: αισθητηριακή αντίληψη και καθορισμένη μορφή. Έχει μεγάλη σημασία να κατανοήσουμε πώς συνδέονται μεταξύ τους οι δύο αυτές σημασίες. Όπως όταν χτίζουμε κάτι προσδίδουμε μορφή (*Gestalt*) σε ένα υλικό, έτσι και η αισθητηριακή αντίληψη έχει μια σαφή μορφή (*Gestalt*). Υπό αυτή την έννοια, η φαντασία, προσδίδοντας μορφή σε κάτι, παράγει μια καθορισμένη πραγματικότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όταν χτίζουμε ή συγκροτούμε κάτι, φέρνουμε αυτό το κάτι μπροστά μας προκειμένου να μπορούμε να το κοιτάξουμε. Σχεδόν με χαρά μικρού παιδιού, λέμε “Κοίτα! Να το, το έφτιαξα”» (Χένριχ 2008: 274).

αισθήσεων-νόησης) καθαρής πρόσληψης των μορφών από το πνεύμα και είναι εγγύτερα σε αυτό¹³, είναι «όργανο» απόκτησης εικόνων για τα αντικείμενα στις καθαρές τους μορφές.

Ο άμεσα διαλεγόμενος με τον Ντεκάρτ, Μπαρούχ Σπινόζα (Bento de Spinoza· 1632-1677) τοποθετεί τη φαντασία στον πρώτο αναβαθμό των τριών ειδών γνώσης που παρουσιάζει στο II μέρος της *Ηθικής*. Συγκεκριμένα στο σχόλιο της πρότασης 17 του δεύτερου μέρους ο Σπινόζα γράφει

[...] θα καλούμε εικόνες [imagines] των πραγμάτων τους επηρεασμούς του ανθρώπινου Σώματος που οι ιδέες τους αναπαριστούν τα εξωτερικά πράγματα ωσει παρόντα, όσο και αν δεν αναπαράγουν τα σχήματα των πραγμάτων. Και όταν το Πνεύμα ενατενίζει τα σώματα με αυτό τον τρόπο λέμε ότι φαντάζεται [imaginary]. (Σπινόζα 2009: 179)

Ο Σπινόζα συμπλέκει εννοιολογικά τρεις διαδοχικούς όρους: τις εικόνες, τις ιδέες και την πνευματική διαδικασία του φαντάζεσθαι. Υπάρχει μια παραστασιακή διάσταση των ιδεών, αλλά οι ιδέες που είναι εικόνες είναι εκείνες που παραστούν τις σωματικές παθήσεις, ήτοι το ίχνος του σωματικού επηρεασμού ενός σώματος από ένα άλλο. Αυτές είναι και οι μόνες ιδέες που μπορούν να συλληφθούν από την ανθρώπινη τροπικότητα (mode). Με αυτήν την μετατόπιση ο Σπινόζα εισάγει μια προβληματική αναπαράστασης, γνωστικής αποκοπής της ιδέας από την παράσταση, προτείνοντας και μια προβληματική ανεξάλειπτης παρουσίας της φαντασίας ως αναπαράσταση ενός όχι πλέον υπαρκτού πράγματος, «Το ανθρώπινο Πνεύμα δεν αντιλαμβάνεται κανένα εξωτερικό σώμα ως ενεργεία υπάρχον παρά μέσω των ιδεών των επηρεασμών του Σώματός του» (ό.π.188). Οι ιδέες αυτές, οι καλούμενες εικόνες είναι ανεντελείς, «Η ιδέα ενός οποιουδήποτε επηρεασμού του ανθρώπινου Σώματος δεν ενέχει ταιριαστή γνώση του εξωτερικού σώματος» (ό.π.187).

Ο Σπινόζα δεν επανεισάγει μια θεματική πλατωνικής πλάνης, μια εικόνα δεσμοτών του σπηλαίου· ορίζει τη φαντασιακή εικονικότητα ως μια θετικότητα ψεύδους, υπό την έννοια ότι δεν αποτελεί ηθική στάση αλλά γνωστική αποστέρηση, «Τίποτα θετικό που έχει μια ψευδής ιδέα δεν αίρεται από την παρουσία του αληθούς, καθόσον αληθές [...]» (ό.π.350) και όπως εξηγεί στην απόδειξη «Το ψεύδος έγκειται μόνο σε μια στέρηση γνώσης την οποία ενέχουν οι αταίριαστες ιδέες [...]» (ό.π.)

Στο γνωστό παράδειγμά του για τον ήλιο που τον βλέπουμε σα να ήταν στα διακόσια πόδια ενώ δεν είναι θα αντέτασσε κατά τις παραπάνω προτάσεις και

¹³Στις *Αρχές Φιλοσοφίας* ο Ντεκάρτ γράφει: «Υπάρχουν λοιπόν διάφοροι τρόποι σκέψης, όπως νόηση, φαντασία, μνήμη, θέλημα, κ.λπ.» (Ντεκάρτ 2012: 153)

αποδείξεις της *Ηθικής* ότι «αυτή η νοητική σύλληψη, αυτή η πάθηση σαφώς και παριστά το αποτέλεσμα του ήλιου πάνω μου, και ας είναι χωρισμένη από τις αιτίες που την εξηγούν» (Ντελέζ 1996: 110). Δεν υπάρχει πλάνη παρά μόνο στέρηση της τάξης και της σύνδεσης των ιδεών στο δίκτυο αιτιακότητας που ο Σπινόζα ορίζει.

Με αυτό το σύστημα ο Σπινόζα συνδέει την αναπαράσταση με τη φαντασία, αφαιρεί την πλάνη και θεμελιώνει τη γνωστική έλλειψη ως δομική συνθήκη της ανθρώπινης κατάστασης, ως τον ανεξάλειπτο ορίζοντα του Πνεύματος που δεν μπορεί να συλλάβει όλο το σύστημα αιτιακότητας και που ακόμα και στις περιπτώσεις που το πράττει αυτό δεν αφαιρεί την πρώτη αναπαραστατική εικόνα που η φαντασία δημιούργησε.

Η παράδοση του εμπειρισμού, και τελικώς σκεπτικισμού, όπως την εισηγείται ο Χιούμ (David Hume· 1711-1776) επιφυλάσσει ιδιαίζουσα θέση στην έννοια της φαντασίας, τέτοια ώστε ο ίδιος ο εμπειρισμός του Χιούμ να χαρακτηριστεί «ένα είδος σύμπαντος των μυθιστορημάτων επιστημονικής φαντασίας προτού ακόμα αυτά εφευρεθούν» (Deleuze στο Σατελέ 2006: 599). Ο εμπειρισμός, θεμελιώνεται επί της πρωτοκαθεδρίας του αισθητού. Οι αισθητικές εντυπώσεις αποτελούν τον χώρο από τον οποίο πηγάζουν οι ιδέες ως εικόνες, μνημονικές ανακλήσεις των ατομικών αισθητικών εμπειριών ενός ατόμου. Επιπλέον, σε ρήξη με την παραδοσιακή αιτιοκρατία, ο Χιούμ εισηγείται μια ιδέα συνειρμού ως σύστημα σύνδεσης των σχέσεων των όρων που συγκροτούνται σημειακά μεταξύ εντυπώσεων και ιδεών. Αυτό το σύστημα σχέσεων, δημιουργούμενο από τη συνειρμική σύνδεση, είναι ο όρος που γνωσιολογικά επιτρέπει τη σύνδεση των παρόντων ιδεών με τις παρελθούσες σε μια ατομικά διαφοροποιημένη ρευστότητα που δεν διεκδικεί καθολικότητα σε αυτές τις συνδέσεις ούτε όμως και ολοκλήρωση του δικτύου συνδέσεων,

Βλέποντας τον ήλιο να ανατέλλει λέω ότι θα ανατείλει και αύριο [...] Ωστόσο εκφράσεις όπως “αύριο”, “πάντα”, “αναγκαία” εκφράζουν κάτι που δεν μπορεί να δοθεί στην εμπειρία: το αύριο δεν μπορεί να δοθεί χωρίς να γίνει σήμερα, χωρίς να πάψει να είναι αύριο, και κάθε εμπειρία αφορά μια συμπτωματική μερικότητα (ό.π.602-603)

Σε αυτήν τη διαδικασία αισθητικής εντύπωσης, ιδέας, ανάκλησης και συνειρμικής σύνδεσης της σχέσης με υποθέσεις, όπως αυτές που αφορούν την πιθανολόγηση του ότι ο ήλιος θα ανατείλει ξανά, είναι που επεμβαίνει δραστικά η φαντασία. Η συνδυαστική ικανότητα σύμφυσης μοναδιαίων αισθητικών εντυπώσεων επιτελείται μέσω της φαντασίας, η οποία ενώνει χωριστές μεταξύ τους αισθητικές εντυπώσεις και τις ιδέες τους.

Με αυτόν τον τρόπο ο Χιούμ εισηγείται μια λογική διαρκούς επινόησης τόσο του εαυτού όσο και του κόσμου σε μια δραστικότητα διαμεσολαβημένη από τη φαντασία. Αντίθετα από την κλασική σκέψη, η φαντασία δεν είναι ο ενδιάμεσος όρος του αισθητού και του νοητικού, αλλά ο βασικός όρος μετασχηματισμού του αισθητού σε αναπαράσταση που επιτρέπει τη σύνδεση σχέσεων που δεν είναι πάντοτε αισθητικά παρούσες. Η φιλοσοφία του Χιούμ, μεταξύ άλλων, είναι και η πρώτη που προτείνει ένα πρώτο-ψυχολογικό μοντέλο για τη συγκρότηση της γνώσης και της υποκειμενικότητας με μια εργασία που στον ιδιότυπο ατομικισμό της θεμελιώνει μια καθολική λειτουργική διάσταση για την φαντασία.

Η κριτική φιλοσοφία του Καντ (Immanuel Kant· 1724-1804) βρίσκεται σε άμεσο διάλογο με τον Χιούμ και πολλές από τις βασικές έννοιες και σχήματά της αποτελούν συνέπειες του θεωρητικού διαλόγου με τον εμπειρισμό¹⁴. Ο Καντ ενσωματώνει στο σύστημά του τη θέση που επιφύλαξε για τη φαντασία ο Χιούμ και ταυτόχρονα την επεκτείνει και την εγγράφει στην υπερβατολογική μεθοδολογία του. Στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τηρουμένων των διαδρομών που αυτή ακολούθησε μεταξύ της πρώτης και δεύτερης έκδοσής της, ο Καντ αναπτύσσει το σύστημά του για τη γνωστική διαδικασία ως ένα μεταφυσικό εγχείρημα, δηλαδή ως διαδικασία για την απόκτηση καθαρής γνώσης, γνώσης που δεν εξαρτάται από την εμπειρία (Σαγκριώτης 2023:16). Σε αυτό το σύστημα η φαντασία διαιρείται σε δύο εκδοχές, αρχικά εμφανίζεται σε σχέση με τις εποπτείες και την εκκίνηση της συνθετικής διαδικασίας, εκεί η φαντασία ακολουθεί την κλασική εννοιολογική διαδρομή, οριζόμενη ως «αναπαραγωγική φαντασία».

Αυτός ο τύπος φαντασίας αναφέρεται σε «μια άλλη γνωστική ικανότητα πλάι σε αυτές που ξέρουμε, τη διάνοια και την αισθητικότητα. Αναπαραγωγική λέγεται [...] διότι απλώς αναπαράγει τις εικόνες που έχω σχηματίσει κοιτώντας τα τμήματα του αντικειμένου μου» (ό.π.41). Αυτή η «στιγμή» της φαντασίας είναι η άμεσα εξαρτώμενη από την εμπειρία και τυπικά δεν παρουσιάζει διαφορά από προηγούμενες αναπτύξεις κλασσικές και νεότερες. Η μετατόπιση θα συντελεστεί προς τον δεύτερο τύπο φαντασίας, ο οποίος συγκροτείται στο σκέλος της ανάπτυξης που αφορά τα *a priori*. Χωρίς να επεκταθούμε, ο Καντ μέσω της διαδικασίας της υπερβατολογικής παραγωγής

¹⁴ Ο ίδιος ο Καντ αναγνώριζε ότι ο Χιούμ τον ξύπνησε από τον δογματικό λήθαργο (όπως παρατίθεται στο Σαγκριώτης 2023: 22).

θέτει ένα κρίσιμο ζήτημα σχεσιακής συγκρότησης του αντικειμένου δια του υποκειμένου και των *a priori* του. Σε αυτή τη συνθετική διαδικασία

η φαντασία επιτελεί, τρόπον τινά, μια σύνθεση πριν από κάθε συγκεκριμένη σύνθεση. [...] οδηγείται από τη διάνοια να είναι συνθετική εν γένει, και στον βαθμό αυτό δεν αναπαράγει, αλλά παράγει· είναι όπως λέει ο Καντ, «παραγωγική» και επιτελεί μια υπερβατολογική σύνθεση. (ό.π. 44)

Η φαντασία στην υπερβατολογική της «στιγμή» ενέχει χαρακτήρα συμβόλου, αφαίρεσης, δεν αποτελεί απλή αποτύπωση του αντικειμένου αλλά σχηματοποίησή του σε ανώτερο επίπεδο, γεγονός που αποκόπτει αυτήν την αναπαράσταση από την εμπειρική της εκδοχή και την καθιστά μια άλλη «απεικόνιση», μια συμβολοποίηση αυτού που είναι η εμπειρική παράσταση. Με αυτήν την έννοια η παραγωγική φαντασία αποτελεί καθαρή πηγή γνώσης, αφού δημιουργεί έξω από την αισθητικότητα, την εμπειρία, σε αντίθεση με την αναπαραγωγική της εκδοχή¹⁵ και μάλιστα λειτουργεί ως καταλύτης της σύνθεσης μεταξύ αισθητικότητας και διάνοιας (Παγωνδιώτης στο Μπαλτάς, Στεργιόπουλος (επιμ.) 2013: 101). Με τα λόγια του Καντ:

Φαντασία είναι η ικανότητα που έχουμε να σχηματίζουμε την παράσταση ενός αντικειμένου στην εποπτεία μας και χωρίς να είναι το ίδιο παρόν. Τώρα, επειδή όλες οι εποπτείες μας είναι κατ' αίσθηση, γι' αυτό η φαντασία, για τον λόγο ότι αποτελεί όρο υποκειμενικό, υπό τον οποίο μονάχα μπορεί να δώσει στις έννοιες του νου μια αντίστοιχη εποπτεία, γι' αυτό ανήκει στην αισθητικότητα. Καθόσον όμως η σύνθεσή της είναι άσκηση της αυτενέργειας, η οποία είναι καθορίζουσα και όχι καθορίσιμη, όπως η αίσθηση, καθόσον επομένως μπορεί και καθορίζει *a priori* κατά τη μορφή της σύμφωνα προς την ενότητα της καταλήψεως, κατ' αυτό η φαντασία είναι μια ικανότητα που προσδιορίζει *a priori* την αισθητικότητα. Η σύνθεσή της των εποπτειών, τελούμενη σύμφωνα προς τις κατηγορίες, πρέπει να είναι η υπερβατική σύνθεση της φαντασίας, πράγμα το οποίο αποτελεί επενέργεια της νοήσεως στην αισθητικότητα και την πρώτη εφαρμογή της (συγχρόνως τη βάση για όλες τις λοιπές εφαρμογές) σε αντικείμενα της δυνατής σε μας τους ανθρώπους εποπτείας. [...] Όσο λοιπόν η φαντασία είναι αυτενέργεια την ονομάζω τότε τότε και δημιουργική φαντασία και μ' αυτό τη διαστέλλω από την αναπλαστική¹⁶. Της αναπλαστικής η σύνθεση υπόκειται απλώς και μόνο σε νόμους εμπειρικούς, δηλ. στους νόμους του συνειρμού και γι' αυτό η σύνθεση αυτή δεν συμβάλλει καθόλου στην εξήγηση της δυνατότητας της *a priori* γνώσεως και αυτός είναι ο λόγος που δεν κατατάσσεται στην Υπερβατική Φιλοσοφία αλλά στην Ψυχολογία (Καντ 1979: 102).

Η πολλαπλά επιδραστική φιλοσοφία του Καντ, διανοίγει κρίσιμους ορίζοντες για τη σχέση κόσμου-υποκειμένου και τη θέση της φαντασίας σε αυτήν τόσο ως δύναμη σχηματοποίησης όσο όμως και ως υλικό του συνειρμού που, αν και δεν

¹⁵ Όπως σημειώνεται από τον Παγωνδιώτη στο Μπαλτάς, Στεργιόπουλος (επιμ.) 2013: 101 «Ο Καντ στη Β' έκδοση της *ΚΚΑ* υποβαθμίζει το ρόλο της φαντασίας ως πηγή γνώσης [...]»

¹⁶ Η σύγχρονη απόδοση των όρων δημιουργική και αναπλαστική ως προσδιορισμούς της έννοιας της φαντασίας στον Καντ είναι αντίστοιχα παραγωγική και αναπαραγωγική.

απασχολεί τη φιλοσοφία, όπως σημειώνει στο παραπάνω παράθεμα, θα απασχολήσει ιδιαίτερα την ψυχολογία και ειδικά την ψυχανάλυση.

Στο μετακαντιανό τοπίο η έννοια της φαντασίας διαγράφει τη δική της διαδρομή μέσα στον κύκλο των ρομαντικών του ύστερου 18^{ου} αιώνα και εν γένει στο χώρο του γερμανικού Ιδεαλισμού, από τον Φίχτε (Johann Gottlieb Fichte· 1762-1814), ο οποίος αποτελεί τον εισηγητή του ρεύματος και διαμορφώνει μια ειδική θεωρία της φαντασίας.¹⁷ Χωρίς να επεκταθούμε αξίζει να σημειωθεί ότι ο Φίχτε στους *Προσωπικούς Στοχασμούς* αναπτύσσει μια ενδιαφέρουσα θεώρηση εαυτού-κόσμου σε σχέση με τη φαντασία.

Υποστήριξε ότι εαυτός είναι «όλη η πραγματικότητα» (Χένριχ 2008: 272) διαμορφώνοντας μια κρίσιμη απορία στον αναγνώστη για το κατά πόσον μπορεί να υπάρχει πραγματικότητα έξω από τον εαυτό, παραδοχή που για τον Φίχτε είναι αδιαπραγμάτευτη: έξω από τον εαυτό υπάρχει πραγματικότητα. Η διέξοδος που προτείνει συνίσταται στην υπόθεση ότι πρέπει να υπάρχει μια διαδικασία που πηγάζει από τον εαυτό προς τον έξω κόσμο, προσδίδοντας του πραγματικότητα με τρόπο τέτοιο που σε αυτή τη ροή ο έξω κόσμος να αντιστοιχεί στον έσω, στον εαυτό ο οποίος είναι *όλη η πραγματικότητα*.

Η κρίσιμη έννοια του Φίχτε σε αυτό το σχήμα είναι αυτή της *μεταβίβασης πραγματικότητας*¹⁸. Με τη μεταβίβαση [Transferenz] από τον εαυτό στον κόσμο, στα αντικείμενα, τα τελευταία καθίστανται παράσταση. Αυτή ακριβώς η δραστηριότητα μεταβίβασης πραγματικότητας είναι η φαντασία, χωρίς την οποία η παράσταση θα ήταν αδύνατη (ό.π.273). Το σχήμα αυτό καντιανής έμπνευσης και επιρροής για τη δραστηριότητα της *παραγωγικής φαντασίας* στην ίδια την αισθητηριακή αντίληψη ανοίγει την προοπτική της οικοδόμησης της παράστασης μέσω της φαντασίας και ορίζει την υποκειμενικότητα ως τον ορίζοντα καθορισμού της πραγματικότητας,

¹⁷ Θα ξεπερνούσε κατά πολύ τους σκοπούς του παρόντος κεφαλαίου η αναλυτική παρουσίαση της θεωρίας φαντασίας του Φίχτε και άλλων φιλοσόφων του γερμανικού ιδεαλισμού. Μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση αυτής της συζήτησης μπορεί να βρεθεί στο Χένριχ 2008: 281-306.

¹⁸ Γνωρίζουμε την κομβική σημασία που έχει η έννοια της μεταβίβασης στο ψυχαναλυτικό corpus. Ο Φρόντ την εισάγει ως προβληματική ήδη από την εποχή του *Μελέτες για την υστερία*, εντοπίζοντας αντιστάσεις των αναλυόμενων προς το πρόσωπο του αναλυτή. Το 1912 και το 1915 θα ασχοληθεί ειδικά με αυτό το θέμα στα κείμενα του *Για τη δυναμική της μεταβίβασης και Παρατηρήσεις για τον έρωτα μεταβίβασης* (Freud 2010β). Ο Λακάν επίσης ασχολήθηκε με τη μεταβιβαστική δυναμική και απέρριψε την προβληματική της αντι-μεταβίβασης που εισηγήθηκαν οι μετα-φροϋδικοί. Αφιέρωσε ολόκληρο το 8^ο σεμινάριο στη μεταβίβαση και τοποθέτησε στο κέντρο της ψυχαναλυτικής εμπειρίας την υπόθεση της γνώσης οργανωμένη γύρω από το πρόσωπο του αναλυτή. Χωρίς να είμαστε σε θέση, στην παρούσα μελέτη, να διερευνήσουμε τη σχέση μεταξύ της έννοιας του Φίχτε και της φροϋδικής γνωρίζουμε ότι ο Φρόντ αναφέρεται σε εκείνον στην *Ερμηνεία των Ονείρων* και στις θεωρήσεις του για το όνειρο και την εργασία του (βλ. σχετικά Freud 2018α: 25)

«Μπορούμε να περιγράψουμε οντολογικά την ενέργεια της φαντασίας, ως *μεταβίβαση πραγματικότητας*, ενώ φαινομενολογικά μπορούμε να την περιγράψουμε ως ένα είδος *οικοδόμησης* μιας πραγματικότητας ενώπιον μας» (ό.π.275).

Στην επόμενη, από τον Καντ, φιλοσοφική τομή που συντελείται στον γερμανόφωνο χώρο και καθορίζει το πεδίο της λεγόμενης ηπειρωτικής φιλοσοφίας, στο έργο του Χέγκελ (Georg Wilhelm Friedrich Hegel· 1770-1831), η φαντασία δεν καταλαμβάνει εννοιολογικό χώρο, καθώς συρρικνώνεται μέσα στις έννοιες της συνείδησης και αυτό-συνείδησης, του πνεύματος (Geist) και του Λόγου. Η γνωστική παραγωγή απο-φασματικοποιείται και ο Χέγκελ προτείνει ένα άλλο γνωσιοθεωρητικό μοντέλο. Εντούτοις κάτι από το φασματικό σύμπαν της φιλοσοφίας επιβιώνει μέσα στο χεγκελιανό σύστημα. Η δυναμική σχέση φαινομένου-ουσίας που βρίσκεται στο κέντρο της γνωσιοθεωρίας του Χέγκελ αποτελεί ένα τέτοιο απομεινάρι φασματικότητας. Ο όρος της *φαινόμενης γνώσης* [Darstellung des erscheinenden Wissens] στην *Φαινομενολογία του Πνεύματος* ως εκείνη τη γνώση που εκπροσωπεί τη διττότητα της έννοιας του φαινομένου στη γερμανική γλώσσα Erscheinung [σε ρηματικό τύπο ως erscheinen: φαίνομαι, εμφανίζομαι, μοιάζω και ως ουσιαστικό φαινόμενο], έννοια δηλωτική τόσο της φανέρωσης όσο και της επίφασης (Θανασάς στο Χέγκελ 2021: 261-262) καταδεικνύει τη θέση που επιφυλάσσει ο Χέγκελ¹⁹ σε κάθε τυπική μεταφυσική των φαινομένων ως μιας πεπλανημένης πρώτης αντίληψης.

Ο 19^{ος} αιώνας κλείνει με τη ριζική τομή του Μαρξ (Karl Heinrich Marx· 1818-1883) στη φιλοσοφική σκέψη, μετασηματίζοντας το πεδίο της, αναπροσαρμόζοντας το πρόγραμμά της και τελικώς οδηγούμενος σε έξοδο από αυτήν διανοίγοντας άλλες προοπτικές για τη σκέψη. Η σχέση του μαρξικού έργου με κάθε διάσταση φασματικότητας και συναφών εννοιών της, όπως η φαντασία, η φαντασμαγορία και το φάντασμα είναι γνωστή και ταυτόχρονα προσφέρεται για περαιτέρω διερεύνηση. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης το κεφάλαιο για το φετιχιστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* όπου γράφει

[...] η εμπορευματική μορφή και η αξιακή σχέση των εργασιακών προϊόντων όπου παριστάνεται αυτή η μορφή δεν σχετίζονται διόλου με τη σωματική φύση τους με τις εμπράγματα σχέσεις που πηγάζουν από αυτήν. Αυτό που λαμβάνει εδώ για τους ανθρώπους τη *φαντασμαγορική*²⁰ μορφή μιας σχέσης πραγμάτων είναι μόνο η καθορισμένη κοινωνική σχέση των ίδιων των ανθρώπων. (Μαρξ 2016: 53)

¹⁹ Ο Φρόντ στην *Ερμηνεία των Ονείρων* αναφέρεται στον Χέγκελ γράφοντας για τη θέση που επιφυλάσσει στα όνειρα, «Σύμφωνα με τον Χέγκελ, όπως παραθέτει ο Σπίττα, το όνειρο δεν έχει καμιά αντικειμενική λογική συνοχή» (Φρόντ 2018α: 64).

²⁰ Η έμφαση δική μας.

Αλλά και στην πλέον γνωστή φράση του έργου των Μαρξ και Ένγκελς (Friedrich Engels' 1820-1895) από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, «ΕΝΑ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΠΛΑΝΙΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ – το φάντασμα του κομμουνισμού.» (Μαρξ, Ένγκελς 2004: 44), η οποία εγγράφει την πολιτική στόχευση άρσης της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο σε έναν ορίζοντα οράματος, ουτοπίας αλλά κυρίως σε μια πραγματικότητα που στοιχειώνει τα τότε πολιτικά επιτελεία της Ευρώπης. Το φάντασμα είναι όραμα και συνάμα στοιχείο.

Επίσης στα *Grundrisse* σε μια πραγμάτευση για τη μέθοδο της *πολιτικής οικονομίας* εκθέτει έναν συλλογισμό για τον χαρακτήρα της μυθολογίας, της φαντασίας και της τέχνης στην αρχαία Ελλάδα σε σχέση με την κοινωνικά αναπαραστασιακή λειτουργία της και τη συναφή απόλαυση που δημιουργεί στον σύγχρονο κόσμο, αν και αναπαριστά παρελθοντικές κοινωνικές σχέσεις. Διαβάζουμε στο μαρξικό κείμενο

Είναι δυνατή η αντίληψη της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκεται στη βάση της ελληνικής φαντασίας και άρα της ελληνικής [μυθολογίας]²¹ όταν υπάρχουν αυτόματες κλωστικές μηχανές, ατμομηχανές και σιδηρόδρομοι και ηλεκτρικοί τηλεγράφοι; [...] Κάθε μυθολογία ξεπερνά και κυριεύει και διαμορφώνει τις φυσικές δυνάμεις στη φαντασία και με τη φαντασία εξασφαλίζεται με την πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές. [...] Η δυσκολία όμως δεν είναι να καταλάβουμε ότι η ελληνική τέχνη και το έπος συνδέονται με ορισμένες μορφές εξέλιξης της κοινωνίας. Η δυσκολία είναι ότι μας προσφέρουν ακόμα καλλιτεχνική απόλαυση και από μια ορισμένη άποψη ισχύουν σαν κανόνας και άφθαστο πρότυπο. (Μαρξ 2022:73- 74).

Ο Μαρξ τοποθετεί τη φαντασία σε μια κλασική γραμμή σκέψης με στοιχεία από το δικό του θεωρητικό σύστημα. Η φαντασία είναι σύλληψη, αφαίρεση (*κάθε μυθολογία ξεπερνά*), είναι επίσης πλαισίωση, εκλογίκευση (*και κυριεύει και διαμορφώνει*) και έχει δύο διαστάσεις, άλλο «ποιόν ενεργείας», είναι μέσο και τόπος εκτύλιξης της παραπάνω διαδικασίας (*στη φαντασία και με τη φαντασία*). Έτσι αποδίδει στη φαντασία τον χαρακτήρα της «ανθρωποποιητικής» δραστηριότητας του ανθρώπου επί της φύσης με την ταυτόχρονη ένταξη της φαντασίας σε μια λογική πλάνης η οποία θα αρθεί όταν πλέον ο άνθρωπος εξασφαλίσει *πραγματική κυριαρχία πάνω σ' αυτές* τις δυνάμεις της φύσης που αρχικώς μπορούσαν να προσληφθούν και πλαισιωθούν από και με τη φαντασία.

Ο 19ος αιώνας ολοκληρώνεται ως κύκλος μέσα στην άνοδο του μοντέρνου, της παγίωσης των σύγχρονων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, της πτώσης των αυτοκρατοριών, της παγίωσης του έθνους ως κυρίαρχη συλλογική υποκειμενικότητα,

²¹ Όπως εμφανίζεται στο πρωτότυπο.

της πύκνωσης του αστικού φαινομένου και της ίδιας της μοντέρνας πόλης. Η φιλοσοφία του ύστερου 19^{ου} αιώνα επιχειρεί να κατανοήσει και να προτείνει σχήματα για αυτόν τον αναδυόμενο κόσμο μέσα στο τοπίο που τελεσίδικα έχει οριστεί από τη Γαλλική Επανάσταση και την παγίωση των νεωτερικών σχέσεων εξουσίας. Η φαντασία των στοχαστών θα δημιουργήσει γοητευτικά συστήματα που πότε-πότε θα εμπνεύσουν τα πλατιά πλήθη, ενώ άλλοτε θα οξύνουν την απορητική και κατοπτρική διερώτηση του υποκειμένου. Η φαντασία, οι φαντασιώσεις, το φαντασιακό και όλα τα «πλάσματα» του φασματικού θα διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στον στοχασμό του υποκειμένου, της κοινωνικής μεταβολής και των νευρώσεων που η νεωτερικότητα έφερε με την παλίρροια της εμφάνισής της. Αυτή η κατεύθυνση και τα ερωτήματα που δημιούργησε θα αποτελέσουν το κέντρο της μελέτης μας μέσα από την οπτική γωνία του ψυχαναλυτικού εγχειρήματος.

II. Μια φασματική θεωρία

*Γεμάτος είναι ο ουρανός και η γη από πράγματα, Οράτιε,
που η φιλοσοφία σου ούτε στο όνειρό της μπορεί να δει
(Σαίξπηρ, Άμλετ)*

Η ψυχαναλυτική θεωρία, όπως την εισηγήθηκε ο Φρόυντ (Sigmund Freud· 1856-1939), με την επαναστατική εισήγηση της υπόθεσης του ασυνειδήτου, διατηρεί με την φαντασία και εν γένει τη φασματικότητα μια μόνιμη και διπλή σχέση· από τη μία η διάσταση που αφορά τους ίδιους τους όρους γνωσιοθεωρητικής ανάδυσής της ως θεωρητικός χώρος, από την άλλη εκείνη που αφορά την κατασκευή εννοιών που αντλούν από τον παραδοσιακό χώρο της φασματικότητας. Ο θεμελιώδης χώρος του ονείρου ως κατεξοχήν μόρφωμα του ασυνειδήτου, οι εργασίες της μνήμης και οι συναφείς λειτουργίες της ανάκλησης, της απόθησης, των αναμνήσεων-προκαλυμμάτων και φυσικά η ίδια η έννοια της φαντασίωσης αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της σχέσης.

Θα έχουμε την ευκαιρία να σταθούμε στη συνέχεια σε αυτές τις έννοιες και τη θέση τους στο ψυχαναλυτικό corpus του Φρόυντ και σε εκείνο του Λακάν (Jacques Marie Émile Lacan· 1901-1981), στο οποίο συναντάμε επιπρόσθετα την έννοια του φαντασιακού ως κομβική στο θεωρητικό και κλινικό του έργο. Σε αυτό το παρεκβατικό κεφάλαιο θα σταθούμε στην ανάδυση της ψυχανάλυσης, τον ρόλο της φαντασίας σε

αυτή τη διαδικασία και τέλος στη σημασία που η ψυχανάλυση έχει για το ευρύτερο πεδίο των επιστημών του ανθρώπου.

Το *bête noire* της επιστήμης

Η ψυχαναλυτική θεωρία, στη φροϋδική εισήγησή της, αποτέλεσε ένα διαρκές έργο εγγραφών, διαγραφών, επανεγγραφών και εκ των υστέρων διαπραγματεύσεων του κλινικού υλικού που αδιάλειπτα συνέλλεγε ο Φρόυντ. Ταυτόχρονα, η θεωρία του εξελισσόταν σε έναν συνεχή διάλογο με τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της Ευρώπης, στην περίοδο από το τέλος του 19^{ου} αιώνα έως τον Μεγάλο Πόλεμο και τη σκοτεινή μεσοπολεμική περίοδο. Είναι γνωστή η σύνδεση του Φρόυντ με τη θετικιστική προβληματική, ειδικότερα με μια γενικότερη εκδοχή επιστημονισμού, σχέση η οποία τον ωθούσε στο να επιχειρεί να θεμελιώσει το σύνολο των καινοτόμων θεωρητικών του εισηγήσεων, ακολουθώντας αυτό το γνωσιοθεωρητικό παράδειγμα. Εντούτοις η φροϋδική θεωρία για την επιστημονική σκέψη των αρχών του 20^{ου} αιώνα είναι αδύνατη, αντιμετωπίστηκε και συνεχίζει, ως ένα επιστημονικό «μαύρο πρόβατο» (Glynos & Σταυρακάκης 2017: 10), ενώ η κριτική περί της «επιστημονικότητάς» της είναι σχεδόν εμμενής στην ιστορία της ανάπτυξής της (Τζαβάρας 2005: 55). Η θεωρία του ασυνειδήτου και των μορφωμάτων του, με χαρακτηριστικότερο το όνειρο, την παιδική σεξουαλικότητα και το οιδιπόδειο σύμπλεγμα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε ένα φάσμα θεωρήσεων που εκκινεί από κατάλοιπα της μαγικής σκέψης, εκτείνεται σε πεδία που ορίζονται από μια φαινομενολογία του τυχαίου (παραπραξίες και γλωσσικά ολισθήματα) και καταλήγει στη διαστροφή. Οι διαρκείς πολεμικές ως προς την ψυχαναλυτική θεωρία είναι ενδεικτικές,

[...] ο Freud [...] Σύμφωνα με τους επικριτές του, είτε παρανόησε τις σκιές που αφήνει η γραμματική, θεωρώντας τες ένα «εσώτερο» ασυνείδητο (Bouveresse), είτε συνυπέγραψε έναν κρυπτο-εξελικτικό βιολογισμό (Sulloway), είτε υιοθέτησε μια λανθασμένη επιστημονική μέθοδο και μια αμφιλεγόμενη επιστημολογία (Popper, MacMillan, Crewes, Esterson) ή ακόμα έθεσε σε κίνδυνο τη διανοητική ακεραιότητά του μέσω μιας παραπλανητικής για τον ίδιο κατάβασης στην ψευδοεπιστήμη (Ciofi, Webster, Humphrey). (Glynos στο Glynos & Σταυρακάκης 2017: 25)

Ο Φρόυντ γνωρίζοντας, όχι βέβαια όσα ακολούθησαν, αλλά την επιστημονική στάση της κοινότητας της εποχής του μπροστά στην ανακάλυψή του επέδειξε ιδιαίτερη

φροντίδα στη θετικιστική θεμελίωση του συστήματός του.²² Όπως έχει επισημανθεί, αυτή η σχέση του Φρόντ με το θετικιστικό παράδειγμα συσκοτίζει τη σημασία και την κεντρικότητα που έχει το ζήτημα της φαντασίας στη φροϋδική θεωρία (Στεφανάτος 2023: 53). Η επισημάνση αυτή στέκεται περισσότερο στη λειτουργική χρήση και επέκταση εννοιών από το φασματικό λεξιλόγιο παρά στην ίδια την επιστημολογική σημασία που έχει για τον Φρόντ η υιοθέτηση μιας γνωσιοθεωρίας του φανταστικού.

Εντούτοις ένα εγχείρημα εκ νέου θεμελίωσης της φροϋδικής σκέψης και της συνοδού επιστημολογίας της ψυχανάλυσης περνά αναγκαστικά μέσα από αυτήν τη διεργασία της φαντασίας ως μέθοδο μέσα στην «εξέλιξη της σκέψη[ς] του Φρόντ, και κατά συνέπεια στη θεωρία του» (Τζαβάρας 2005: 56). Αυτή η εξέλιξη χαρακτηρίζεται από μια δομική ένταση μεταξύ της φόρμας και των διακηρύξεων του Φρόντ για το χαρακτήρα του εγχειρήματός του, ως επιστημονικά θεμελιωμένο –σε μια επιστημονίστικη εκδοχή– βασιζόμενο στα «δεδομένα» και στην «παρατήρηση» και από την άλλη ως εγχείρημα που αναιρεί και υπονομεύει αυτές τις προκείμενες. Η φροϋδική χειρονομία συντελείται μέσα στην αφαίρεση της μεταψυχολογίας και της ανάδυσης εννοιακών «πλασμάτων» με αδυναμία εμφάνισής τους στο μικροσκόπιο ή το τηλεσκόπιο του θετικιστικού παραδείγματος.

Το 1895, πέντε χρόνια νωρίτερα από τη δημοσίευση της *Ερμηνείας των Ονείρων*, ο Φρόντ στέλνει στον επιστήθιο φίλο του, και κατά κάποιο τρόπο συνοδοιπόρο του στην αυτοανάλυσή του, Φλις²³ (Wilhelm Fliess· 1858-1928) ένα κείμενο υπό τον τίτλο «Σχέδιο ή Σχεδιάγραμμα μιας επιστημονικής ψυχολογίας», στο οποίο επιχειρεί μια πρώτη θεωρητικοποίηση των κλινικών εργασιών του και των δοκιμών της ψυχαναλυτικής του μεθόδου. Σε αυτό εξαγγέλλει την επιστημολογική αγκύρωση του νέου συστήματος,

Σε αυτό το Σχέδιο προσπαθήσαμε να εισάγουμε την ψυχολογία εις το πλαίσιο των Επιστημών της Φύσεως, δηλαδή να αναπαραστήσουμε τις ψυχικές διεργασίες ως καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες και ως διακριτά στοιχεία της ύλης, και αυτό, με το σκοπό να τις καταστήσουμε προφανείς και αδιαφιλονίκητες. (Φρόντ στο Τζαβάρας 2005: 56)

²² Στο δοκίμιο του 1895, υπό τον τίτλο «Σχέδιο ή σχεδιάγραμμα μιας επιστημονικής ψυχολογίας», το οποίο και έμεινε αδημοσίευτο ο Φρόντ υποστηρίζει ότι «Σε αυτό το Σχέδιο προσπαθήσαμε να εισαγάγουμε την ψυχολογία εις το πλαίσιο των Επιστημών της Φύσεως, δηλαδή να αναπαραστήσουμε τις ψυχικές διεργασίες ως καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες και ως διακριτά στοιχεία της ύλης, και αυτό, με το σκοπό να τις καταστήσουμε προφανείς και αδιαφιλονίκητες» (Φρόντ στο Τζαβάρας 2005: 56).

²³ Η πυκνότερη αλληλογραφία του Φρόντ με τον Φλις αποτελεί μοναδική πηγή περικείμενης γνώσης για την ίδια τη θεωρητική περιπέτεια του εισηγητή της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Το σύνολο της αλληλογραφίας τους είναι προσβάσιμο στον αγγλόφωνο κόσμο από την έκδοση: Jeffrey Moussaieff Masson (επιμ.) 1986.

Το κείμενο τελικώς δεν δημοσιεύεται, εντούτοις είναι ενδεικτικό των νοητικών διεργασιών του πρώτου Φρόντ. Το εγχείρημά του φιλοδοξεί να εγγραφεί στις πειθαρχίες των επιστημών της φύσης, αλλά μόνο για να αναπαραστήσει κάτι που τελικώς είναι αντικείμενο επινόησης, καθαρής επιστημονικής φαντασίας, μια εκ των υστέρων ανασυγκρότηση ενός σχήματος που θα διαρθρωθεί στη συνέχεια και με άλλες αναπαραστασιακές εκδοχές: τοπικές, οικονομικές, δυναμικές. Ήδη η φαντασιακή αναπαράσταση ως γνωσιοθεωρητικός όρος εμφάνισης των επεξεργασιών της ψυχανάλυσης βρίσκεται στην καρδιά του φροϋδικού εγχειρήματος. Εντούτοις ο τρόπος που ο Φρόντ επιχειρεί να αναπαραστήσει συνεχίζει να αντλεί από τον χώρο των φυσικών ή θετικών επιστημών. Οι πρώιμες θεωρίες του για τον ψυχισμό με τη χρήση μηχανικών αναπαραστάσεων, με κύρια τη θερμοδυναμική (επένδυση-από-επένδυση ενέργειας) και με τη γνωστή θεώρηση της ροϊκής κίνησης της ψυχικής ενέργειας από το ασυνείδητο, στο προσυνειδητό και τελικά στο συνειδητό, είναι ενδεικτικά της προσπάθειας του (Παπαδάκος, Φραγκοπούλου 2011: 58).

Το κρισιμότερο ζήτημα για τη θεμελίωση της φροϋδικής θεωρίας σχετίζεται με τον διαρκή διάλογο, μάλλον αμοιβαία αναιρετικό παρά επιβεβαιωτικό, μεταξύ της κλινικής πρακτικής και της θεωρίας. Ο Φρόντ δεν προσάρμοξε κατά το σύνηθες το αντικείμενο στην θεωρία, αλλά αναιρούσε συνεχώς το ίδιο το θεωρητικό κατασκεύασμα ώστε να αναπαραστήσει αυτό που η κλινική εργασία του εμφάνιζε. Επίσης όμως, σε αυτήν την συγκρουσιακή διαδικασία, δημιουργούσε μια σειρά από αρχετυπικές κλινικές φιγούρες που ακόμα σήμερα αποτελούν το βασικό υλικό διαφορικής διάγνωσης για τις ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις αλλά και σίγουρα για τις πυρηνικά ψυχαναλυτικές. Ο *Μικρός Χανς*, η *Ντόρα*, ο *άνθρωπος με τους λύκους*, ο *άνθρωπος με τα ποντίκια*, ο *πρόεδρος Σρέμπερ* αποτελούν σίγουρα «εμπειρικό» υλικό από το φροϋδικό ντιβάνι, αλλά είναι ταυτόχρονα και «φανταστικά πλάσματα», λειτουργικές αφαιρέσεις θεμελίωσης ενός ασταθούς –στη γέννηση και στην εξέλιξή του– θεωρητικού χώρου. Αυτή η επιστημονικά φαντασιακή ανασυγκρότηση του κλινικού υλικού είναι άλλωστε ο λόγος που η υποδοχή του τόμου *Μελέτες για την υστερία* –από τις κρυμμένες πίσω από ψευδώνυμα νεαρές υστερικές– δεν ήταν, εύλογα, η θερμότερη.

[...] οι μελέτες περιστατικών συγκροτούνται πάντοτε ως μυθοπλασίες, νουβέλες ή λογοτεχνικές βινιέτες, προορισμένες να επικυρώσουν τις υποθέσεις των επιστημόνων. Εξού και οι αναγκαίες αναθεωρήσεις μέσω των οποίων καθίσταται εν γένει φανερό σε ποιον βαθμό ο ασθενής αρνείται την εγκυρότητα ενός ανασυγκροτημένου λόγου, του οποίου ο ίδιος αισθάνεται θύμα. (Roudinesco 2017: 102)

Η φροϋδική μέθοδος θεμελιώθηκε σε μια διαδικασία που έβαλε στο κέντρο της την ομιλία και τον αναλυτή στη θέση αυτού που ακούει επιχειρώντας, όχι να κατανοήσει εκ των προτέρων αλλά να αποκτήσει μια «βαθύτερη “αίσθηση” όσων διαδραματίζονται» (Κουζέλης στο Κουζέλης, Ψυχοπαίδης 1996: 15) εκ των υστέρων, με μια προσέγγιση που έχει στην καρδιά της μια «επιστημονική φαντασία». Αυτό επέτρεψε την ίδια την αδύνατη εμφάνιση της ψυχανάλυσης· η φροϋδική ενασχόληση με την υστερία και η έμφαση στον λόγο αντί των «θεραπευτικών» πρακτικών του 19^{ου} αιώνα, ο αποκλεισμός του οπτικού πεδίου μέσα από την τεχνική του ντιβανιού, και η πρωτοκαθεδρία του ακουστικού (Glynos στο Glynos & Σταυρακάκης 2017: 33), ο εντοπισμός της σημασίας του ελεύθερου συνειρμού και η σταδιακή σκιαγράφηση μιας ψυχικής αιτιότητας που θα οδηγήσει στην «υπόθεση του ασυνειδήτου», ήταν όλα παράγωγα μιας εν έργω φαντασίας που υπερέβαινε κάθε θετικιστικό βιολογισμό και έθετε στο επίκεντρο το ζήτημα του υποκειμένου.

Όπως γίνεται σαφές ήδη από το πρώιμο έργο του μαζί με τον Μπρόνερ (Joshef Breuer· 1842-1925), τις *Μελέτες για την υστερία*, θεωρούσε «πως [...] οι νόμοι του ασυνειδήτου ήταν αυτόνομοι και μη αναγώγιμοι σε νευροβιολογικές ή μηχανικές διεργασίες που σχετίζονται με τον φυσικό κόσμο.» (ό.π.34), υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο την καταστατική ένταση μεταξύ γλώσσα εκφοράς και πραγματικής εργασίας. Αυτή η ένταση είναι δηλωτική μιας νέας ανακάλυψης, μιας επανάστασης στην ιστορία της σκέψης, μιας πραγματικής επιστημολογικής τομής στην μελέτη του ανθρώπου και των δομών που καθορίζουν τη δράση του.

Η συγκρουσιακή δυαδικότητα της φροϋδικής ανακάλυψης είναι παραδειγματική ως προς την ίδια την εργασία της φαντασίας στον χώρο των επιστημών του ανθρώπου. Την ίδια στιγμή που ο Φρόντ γράφει και μιλά στη γλώσσα του επιστημονικά υπαρκτού μεταβολίζει παράλληλα το υλικό του προς τη διάνοιξη μιας προοπτικής για το μέλλον. Άλλωστε αυτό το χνάρι, μιας σύγκρουσης μεταξύ «επιστημονικότητας» και μεθοδολογικής ιδιομορφίας, σημάδεψε και ακολουθεί την ψυχαναλυτική θεωρία ως σήμερα.

Δύο δρόμοι: ο ένας οδηγεί στην αναγνώριση της ψυχανάλυσης από την επίσημη επιστήμη και τις νοσοκομειακές δομές· ο άλλος διατηρεί τον ψυχαναλυτή σε μια περιθωριοποίηση μέσα από την οποία μπορεί να θέσει υπό αμφισβήτηση τις παραδεδωμένες ιδέες. (Mannoni 1992: 25).

Η αμφισβήτηση αυτή προκύπτει από την κεντρικότητα που έχει το υποκείμενο εντός της αναλυτικής διαδικασίας· το υποκείμενο του αναλυτή και το υποκείμενο του αναλυόμενου. Η θεωρία αποτελεί μια διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη που

επανορίζεται διωποκειμενικά μέσα στη δυναμική της ψυχαναλυτικής εμπειρίας, τη σχέση μεταβίβασης που εγκαθιδρύεται μεταξύ αναλυόμενου και αναλυτή, και στην οποία η τεχνική θα ενσωματώσει την ψυχική ενέργεια της φαντασίας ως μέθοδο να ακούς αυτόν που μιλά και όχι να τον κατανοείς.

Αυτήν τη ρευστή σχέση της θεωρίας με την πρακτική της αναγνωρίζει ο Φρόντ το 1923 όταν γράφει ότι η

Ψυχανάλυση είναι μια εμπειρική επιστήμη (και ως εκ τούτου) εντελώς αντίθετη από τη Φιλοσοφία [...] η ψυχανάλυση παραμένει το δυνατόν πιο κοντά στα δεδομένα (facts) του πεδίου μελέτης της, προσπαθεί να επιλύσει τα άμεσα προβλήματα που θέτει η παρατήρηση, προχωράει ψηλαφητά το δρόμο της με τη βοήθεια της εμπειρίας, είναι πάντα ατελής και πάντα έτοιμη να διορθώσει ή να αλλάξει τις θεωρίες της. (Φρόντ στο Τζαβάρας 2005: 60)

Και με αυτή την έννοια η φαντασία στην ψυχανάλυση δεν συνιστά μια άπαξ μέθοδο του ιδρυτή της σχετιζόμενη με την ανακάλυψή της, αλλά ένα διαρκές τεχνικό εργαλείο τόσο για την ψυχαναλυτική πρακτική όσο και για το θεωρητικό της σώμα. Το δίχως άλλο αυτό το τελευταίο μάθημα εφάρμοσε μεταπολεμικά ο Λακάν πάνω στη θεωρητική πρακτική του Φρόντ.

Ανατροπή του κοσμοειδώλου

Ο Φρόντ αντιλήφθηκε κατά τη διάρκεια της θεωρητικής του εργασίας τις σαρωτικές συνέπειες που είχε η ψυχαναλυτική θεωρία και η εφεύρεση του ασυνειδήτου για την ιστορία της σκέψης, την υποκειμενικότητα και τον λόγο των επιστημών. Η αποδοχή τηςσχάσης συνείδησης-ασυνειδήτου και η υπονόμηση της καρτεσιανής προβληματικής για το σκεπτόμενο υποκείμενο ήταν μια πραγματική *κοπερνίκεια στροφή* για την ψυχανάλυση. Γράφει στο κείμενο του *Οι αντιστάσεις απέναντι στην ψυχανάλυση*

Επισκοπώντας και πάλι τις περιγραφείσες αντιστάσεις ενάντια στην ψυχανάλυση, πρέπει να πούμε ότι μόνον ένα πολύ μικρό μέρος τους ανήκει σε εκείνου του είδους τις αντιστάσεις που συνήθως εγείρονται ενάντια στις περισσότερες επιστημονικές καινοτομίες που έχουν κάποια σημασία. Το μεγαλύτερο μέρος τους οφείλεται στο γεγονός ότι το περιεχόμενο της διδασκαλίας έχει πλήξει δυνατά συναισθήματα της ανθρωπότητας. Το ίδιο συνέβη ασφαλώς και με τη θεωρία της καταγωγής του Δαρβίνου, η οποία γκρέμισε το διαχωριστικό τείχος μεταξύ ανθρώπου και ζώου, που είχε ανεγείρει η αλαζονεία... Η ψυχαναλυτική αντίληψη για τη σχέση του συνειδητού Εγώ προς το ισχυρότερο Ασυνείδητο [συνεπάγεται] μια βαριά προσβολή [Kränkung] στην ανθρώπινη φιλαντία, την οποία [ονομάζω] *ψυχολογική προσβολή* και [την οποία συμπαρατάσσω] με τη *βιολογική προσβολή* από τη θεωρία της καταγωγής και την πρωιμότερη *κοσμολογική προσβολή* από την ανακάλυψη του Κοπέρνικου. (Φρόντ στο Weber 2021: 190)

Ο Φρόντ διεκδικεί όχι μόνο να θεμελιώσει μια μεταβολή στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την υποκειμενικότητα ως εν έργω διαδικασία που υπόκειται στις δραστηριότητες του ασυνειδήτου, αλλά επίσης να σημάνει μια καθολική μεταβολή για τους όρους παραγωγής της γνώσης. Μια μετατόπιση που αφορά όχι μόνο την ατομική αλλά και τη συλλογική διάνοια ως καθορισμένη, και εκείνη, από τους «νόμους» του ασυνειδήτου. Εν ολίγοις, ο προσανατολισμός του Φρόντ εκδηλωνόταν σε δύο διαστάσεις, αφενός στη θεμελίωση μιας αιρετικής επιστήμης αφετέρου στην υπογράμμιση ότι όλο το πεδίο παραγωγής της γνώσης, συμπεριλαμβανομένου του αρτιότερου προϊόντος της -της επιστήμης πλέον-, έπρεπε να εξετάζεται περιλαμβάνοντας και τη δραστηριότητα του ασυνειδήτου. Αυτή την κατεύθυνση δηλώνει με σαφήνεια, όταν γράφει στο *Μια δυσκολία της ψυχανάλυσης* ότι «Λίγοι άνθρωποι θα έχουν καταλάβει πόσο σημαντικό βήμα για την επιστήμη και τη ζωή θα σήμαινε η αποδοχή των ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών» (Φρόντ 1979: 154)

Η ήπειρος του ασυνειδήτου «ανακαλύπτεται» ως ένας χώρος γνώσης· το ασυνείδητο είναι γνώση, μια γνώση ιδιόμορφη όμως, μια γνώση που εκφράζεται ως άρνηση της γνώσης και ως παραγνώριση αυτού που είναι γνωστό. Η εισήγηση αυτής της ιδιάζουσας, ανεπίγνωστης και διαρκώς δρώσας γνώσης είναι στο κέντρο του φροϋδικού εγχειρήματος ήδη από την *Ερμηνεία των Ονείρων*, όπου γράφει ότι «και οι πλέον περίπλοκες επιδόσεις της σκέψης είναι εφικτές χωρίς τη σύμπραξη της συνείδησης» (Freud 2018α: 469), και γενικώς φωτίζει αυτή τη συνθήκη εμφάνισης κάτι προηγουμένως ανεπίγνωστου και εσωτερικά οικείου σε κάτι γνωστό, εξωτερικό και τελικώς ανοίκειο.

Η παραπάνω αποστροφή από την *Ερμηνεία των Ονείρων* υποδεικνύει το πάντα, ελλειπτικό τελικά, ενδιαφέρον του Φρόντ να αναδείξει τις επιστημολογικές συνέπειες του εγχειρήματος του και να θεματοποιήσει τις έως τότε παράδοξες διηγήσεις κάποιου μαθηματικού που βρήκε τη λύση των εξισώσεων του στον ύπνο του, ή εκείνη την τυπικά ανοίκεια αίσθηση του ξυπνήματος με τη λύση ενός προβλήματος που το προηγούμενο βράδυ μας βασάνισε πριν κοιμηθούμε. Αυτή η διαδικασία δεν αποτελεί μεσολάβηση της θείας πνοής ή μια μεταφυσική ενόραση, είναι η συστηματική πλαισίωση της γνωστικής διαδικασίας που εμφανίζεται στη φράση «Το ήξερα πάντα αλλά ποτέ δεν το σκέφτηκα» (Φρόντ στο Weber 2021: 193).

Αυτό που ο Φρόντ επιτυγχάνει είναι να υπερβεί μια πρώτη, φαινομενική, πρόσληψη της θεωρίας του ως θεωρία της έλλειψης γνώσης και να τη θεμελιώσει ως «Θεωρία της Άγνοιας» (Τζαβάρας 2005: 68), με την έννοια ότι στο άπαξ της γνωστικής

αποκοπής που έχει «επιβληθεί» στο συνειδητό εγώ μέσω του ασυνείδητου η ψυχανάλυση επιτρέπει την ανάδυση ενός υποκειμένου του ασυνείδητου που δύναται να γνωρίσει τον μηχανισμό ή την ακολουθία εμφάνισης της γνώσης του μέσα από το λαβύρινθο των ασυνείδητων εικόνων που σχηματίζονται· του επιτρέπεται η πρόσβαση στη μηχανική της άγνοιας του ή στην άγνοια των αιτιών της γνώσης του.

Η δυνατότητα άρσης, ως έναν βαθμό, αυτής της άγνοιας αφενός επηρεάζει το ίδιο το Υποκείμενο της Γνώσης, με την έννοια του επιστημονικού υποκειμένου, αφετέρου βρίσκεται εντός της ίδιας του της αιτιογένεσης. Ότι η ατομική διάνοια απωθεί στο ασυνείδητο, επιστρέφει ως «ά-γνωστη» συλλογική διάνοια, η οποία επιτρέπει, σε μια εκ νέου ανεπίγνωστη αναδίπλωσή της, στο κάθε ενικό υποκείμενο να παράγει «πρωτότυπη» επιστημονική γνώση· πρωτότυπη ακριβώς στο βαθμό που παραγνωρίζει ότι η αιτιακή «οντογένεση» της είναι μια ασυνείδητη διεργασία. Η διαδικασία αυτή είναι ατελής, μη περατή, και τελεί μονίμως σε έναν βρόγχο απώθησης-εμφάνισης μέσω των μορφωμάτων του ασυνείδητου-παραγνώρισης-αναγνώρισης και ξανά από την αρχή. Είναι διαδικασία χωρίς αφετηρία και σκοπό, χωρίς «μέσα» και «έξω», μια διαδικασία παραστάσιμη μέσω της περίφημης ζώνης του Möbius (August Ferdinand Möbius· 1790-1868) που αναδεικνύει ο Λακάν στο έργο του για να υποδείξει ότι «τα πράγματα δεν έχουν πάντα ένα “μπροστά” και ένα “πίσω”, ότι το ασυνείδητο βρίσκεται στον πυθμένα και η γλώσσα στην επιφάνεια» (Jacques-Alain Miller στο Glynos & Σταυρακάκης 2017: 205), αναδεικνύοντας την πάντα εν έργω διαδικασία σύμπλεξης γνώσης-άγνοιας.

Το εντυπωσιακό σε αυτήν την άρθρωση για την παραγωγή της γνώσης είναι ότι δεν υπακούει κυρίαρχα, ακόμα και στις περιπτώσεις που αναγκαστικά το κάνει, σε ρεαλιστικές, εμπειρικά θεμελιωμένες, εν γένει θετικιστικές (συμπεριλαμβανομένων των νεοθετικιστικών εκδοχών) πειθαρχίες. Η ανακάλυψη της πενικιλίνης, ως ένα «τυχαίο» γεγονός, σε τι άλλο υπακούει παρά σε μια δραστικότητα της ασυνείδητης παράστασης ως δημιουργία που ξεπηδά από τον χώρο της φαντασίας; Εάν αποδεχθούμε τη φροϋδική αρχή για απουσία τυχαιότητας, η οποία θα πρέπει να εμφανίζεται και στον χώρο που καθορίζεται από τις εν γένει δομές του λόγου, στο βαθμό που αυτές επεκτείνονται σε ό,τι παράγει νόημα, άρα και το πείραμα, τότε το τυχαίο δεν είναι παρά «έργο» ασυνείδητης διεργασίας. Πέραν του πειράματος και της παρατήρησης όμως, εξίσου δραστικό ρόλο έχουν αυτές ή μη-επαρκώς κατανοητές ανακαλύψεις λόγου χάριν των μαθηματικών. Ο Ζακ-Αλαίν Μιλέρ (Jacques-Alain Miller· 1944-) επισημαίνει με ενδιαφέροντα τρόπο αυτήν την αμιγώς υποκειμενική

δραστικότητα στο παράδειγμα της εισήγησης του μη-μετρήσιμου άπειρου από τον Κάντορ (Georg Cantor: 1845-1918),

Πρόκειται για ανακάλυψη που ανέπτυξε στα μαθηματικά, όχι μέσω του πειραματισμού ή της μέτρησης, αλλά αναμφίβολα μέσω μιας υποκειμενικής εμπειρίας για την οποία θα έλεγε κανείς ότι πλήρωσε με τον Λόγο του, καθώς είναι γνωστό ότι ο Cantor είχε ένα ιστορικό εισαγωγών σε ψυχιατρικές κλινικές (ό.π.213)

Με τον τρόπο αυτόν βλέπουμε να εντοπίζεται η σημασία του υποκειμένου του ασυνειδήτου μέσα στην ίδια την παραγωγή επιστημονικών εννοιών, μια σημαίνουσα παρουσία του «παράλογου» του ασυνειδήτου, στο βασίλειο του ορθού λόγου, την επιστήμη.

Τελικώς οδηγούμαστε στο να συμπεράνουμε ότι η φροϋδική εμπλοκή με την επίδραση της υπόθεσης του ασυνειδήτου στον επιστημονικό λόγο προοικονομεί μια αντίστροφη συσχέτιση ψυχανάλυσης-επιστήμης, την οποία θα αναδείξει ο Λακάν: «ότι η ψυχανάλυση ήταν αδύνατη πριν την έλευση του λόγου της επιστήμης» (ό.π.209). Η εφεύρεση του ασυνειδήτου προϋποθέτει την ανάδυση ενός υποκειμένου που εγκალείται από τον επιστημονικό λόγο και τον τοποθετεί στο κέντρο του κοσμοειδώλου, στο κέντρο κάθε εγχειρήματος συμβολοποίησης, εκλογίκευσης, νοηματοδότησης. Για να αναδυθεί ένας λόγος περί ασυνειδήτου απαιτείται ο Θεός να σιωπήσει²⁴ (ό.π.210), τα όνειρα να μην είναι μηνύματα του Θεού, αλλά σήματα προερχόμενα από έναν έτερο χώρο που βρίσκεται στο υποκείμενο, εμμενώς εκεί και όχι υπερβατικά σε κάποιο έξω ή εσώτερο χώρο.

Με έναν άλλον τρόπο οφείλουμε να δούμε ότι αυτή η διαδικασία ανόδου του επιστημονικού λόγου προϋποθέτει εξίσου τη θεμελίωση ενός λόγου περί υποκειμένου. Κατά καθόλου παράδοξο τρόπο η παγίωση αυτού του λόγου είναι η καρτεσιανή εκδοχή υποκειμένου, το καρτεσιανό cogito συμπλεγμένο με τον επιστημονικό λόγο, τον λόγο περί εαυτού και τη θεμελίωση μιας πρωταρχικής φαντασίωσης της νεωτερικότητας: μιας φαντασίωσης που εκτείνεται στο επίπεδο του ατομικού, μέσω της έννοιας του υποκειμένου, για να υπονομευθεί στο επίπεδο του συλλογικού μέσω της ανόδου του επιστημονικού λόγου που απαιτείται να είναι απο-φαντασιωτικός.

²⁴Ο Ζακ-Αλαίν Μιλλέρ (Jacques-Alain Miller) στο κείμενο του «Στοιχεία επιστημολογίας» όπου και παραπέμπουμε παραπάνω εξηγεί με εμβριθή τρόπο γιατί η σύγχρονη επιστήμη «δεν είναι ίσως τόσο άθρη όσο γενικά πιστεύεται» (ό.π.211) αναφερόμενος στον σκληρό μεθοδολογικό πυρήνα της επιστήμης που υποθέτει ότι η γνώση υπάρχει ήδη «εκεί έξω» και αναμένει την κατάκτηση της από την ανθρώπινη διάνοια. Εν ολίγοις η επιστήμη προϋποθέτει μια, με χαρακτηριστικά Θεού, υπερβατικότητα ή εξωτερικότητα που καθορίζει αιτιακά το τελικό της «προϊόν».

Η δομή αυτής της αντίφασης αρθρώνεται ως εξής, ο λόγος της επιστήμης συνίσταται στη σχέση μεταξύ φαντασίας ή ορθότερα φαντασίωσης και νοήματος. Τα επιστημονικά σημαίνοντα δεν μπορούν να σχετιστούν με καμία υπόθεση φασματικότητας. Η έννοια δεν μπορεί να είναι φαντασιακά σχηματισμένη ή να έχει την οποιαδήποτε φαντασιακή σημασία²⁵. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο αστρολογικός λόγος δεν μπορεί να θεωρηθεί επιστημονικός, σε αντίθεση με τις μάλλον εξίσου μυστικιστικές θεωρίες των χορδών, του μποζόνιου του Θεού ή ακόμα και της κβαντικής φυσικής. Αυτή η αξίωση υποθέτει ότι το «πραγματικό» του κόσμου υφίσταται και η επιστήμη το κατακτά. Η σύνταξη αυτής της πρότασης είναι ακριβώς τέτοια, απρόσωπη, η επιστήμη κατακτά διαλύοντας πλάνες, φαντάσματα και συναφή πλάσματα του φασματικού.

Για να αποτελέσουν όμως λόγο σχηματισμένο, έστω και απρόσωπο, όλα τα παραπάνω απαιτείται η ύπαρξη ενός εξαρχής φασματικού πλάσματος το οποίο σχηματίζεται ακριβώς στη διατομή της αξίωσης εκκένωσης του επιστημονικού λόγου από τις φαντασιωτικές διαστάσεις της ως αναγκαίο υποπροϊόν αυτής της διαδικασίας. Όπως ανασυγκροτεί τον λακανικό στοχασμό επ' αυτού ο Ζακ-Αλαίν Μιλέρ

Αυτή η λειτουργία [σ.σ. της απόλυτης αμφιβολίας] δεν είναι παρά η εκκένωση του σύμπαντος των αναπαραστάσεων από κάθετι που είναι φαντασιακό. Το *cogito* στην ταυτότητά του εμφανίζεται μόνο ως το μη εξαλείψιμο κατάλοιπο αυτού του εγχειρήματος της εκκένωσης. Αν συμμεριστούμε εν προκειμένω το ευφυολόγημα του Lacan, προκύπτει το τεκμήριο (*evidence*) του εκκενωμένου υποκειμένου (*objet evidé*) που δεν είναι καθόλου μια σφαίρα που θα ενείχε πολλές αναπαραστάσεις, ποιότητες και μια ποικιλία ιδιοτήτων, αλλά υπάρχει ως μια απλή αποσβαίνουσα κουκκίδα. (ό.π.215)

Το υποκείμενο τοποθετείται στο κέντρο μιας διαδικασίας εκκενωμένης από φαντασιακότητα, αποφορτισμένο από την πολυσημία του και αναδύομενο ως το κέντρο ενός θετικού λόγου, διατηρώντας μόνη μια σημειακή αρνητικότητα. Το αρχέτυπο του υποκειμένου ως προϋπόθεση καθαρής γνώσης και ταυτόχρονα φασματικής αναίρεσης αυτής, καθότι το ίδιο αποτελεί ένα φαντασιακό σημείο, ενέχει όλη την ένταση της φροϋδικής διδασκαλίας και ταυτόχρονα την ένταση του ίδιου του εγχειρήματος του Φρόντ που συμπυκνώνεται στην προσπάθεια να θεμελιώσει θετικιστικά ένα «πλάσμα» απολύτως φασματικό: το ασυνείδητο.

²⁵ Εδώ έχει σημασία να επισημάνουμε ότι αυτό αφορά τη φαντασία, σε μια ειδικά φασματική εκδοχή μια μη τυπικά ορθολογικής εκδοχή της όπως την παρουσιάζουμε στο παρόν κεφάλαιο. Εντούτοις μια φιλοσοφική πρόληψη της φαντασίας με τη συνθετική, παραγωγική διάσταση που έχει στον καντιανό στοχασμό δεν θα απέκλειε τη φαντασία ως επιστημολογικό όρο ακόμα και σε επιστημονικά παραδείγματα τα οποία γειτνιάζουν με τον θετικισμό, ανεπίγνωστα ή μη.

Η αναγνώριση αυτής της συνθήκης, μαζί με κάποια εκ των παραδειγμάτων από τις φυσικές επιστήμες που χρησιμοποιήσαμε παραπάνω, μας οδηγούν στον στοχασμό για τη δραστικότητα της φαντασιακής λειτουργίας στο σύνολο της εξύφανσης των σύγχρονων επιστημονικών βεβαιοτήτων· όχι προς όφελος κάποιας νέο-σχετικιστικής ορθοδοξίας, αλλά προς ανάδειξη του ψευδεπίγραφου των λεγόμενων από τον Ζ. Ντεριντά (Jacques Derrida· 1930-2004) μεταφυσικών δίπολων που επαναθεμελιώνουν αυτό που αρχικώς αρνούνται (Derrida 1978: 353 κ.ε.). Το διχοτομικό ζεύγος επιστήμη-φαντασία, γνώση-άγνοια, συνείδηση-ασυνείδητο που θεμελιώνεται είτε προς όφελος του ενός πόλου είτε του άλλου τελικώς τροφοδοτεί τον έτερο πόλο. Η επιστήμη της τεχνικής ορθολογικότητας εγκαθιδρύεται ως νέα θρησκεία, η γνώση ως θρησκευτικά αποκαλυπτικός λόγος, και η συνείδηση ως απλή φαντασιοπληξία. Από την άλλη η επικράτηση ενός σχετικισμού, συνεπικουρούμενου από μια ιδεολογία της ρευστότητας των νοημάτων και των εννοιών, που προτείνει έναν ιδιόμορφο «ταυτοτισμό» για την παραγωγή νοήματος υπονομεύει κάθε δυνατότητα για έγκυρη γνώση· εκδοχές αυτής της προβληματικής τροφοδότησαν τον διάλογο γύρω από την πανδημία του COVID-19. Τέλος, τα όρια του ιδιάζοντος ρεύματος του φροϋδομαρξισμού καταδεικνύουν τα όρια μιας «κοινωνιολογίας του ασυνειδήτου».

Το φροϋδικό σημαίνον συνεπικουρούμενο από τη λακανική τομή μάς καλεί να σκεφτούμε την εμμενή σχεσιακότητα αυτών των πόλων και να στοχαστούμε το αμλετικό κάλεσμα· του κόσμου και του κόσμου μας, που συμπεριλαμβάνει τόσα που ο λόγος δεν μπορεί να σχηματίσει· μας καλεί σε έναν στοχασμό αυτού που επίμονα διαφεύγει. Ο εαυτός, η επιστήμη, οι κοινωνικές σχέσεις μετά την εφεύρεση του ασυνειδήτου δεν είναι και δεν μπορούν να συλληφθούν χωρίς την κατανόηση της φροϋδικής επιστημολογικής τομής και της δραστικότητας του ασυνειδήτου στη γνωστική παραγωγή.

III. Φροϋδικά φαντάσματα

Enter the Ghost, exit the Ghost, re-enter the Ghost.
(Σαίξπηρ, Άμλετ)

Στον Άμλετ του Σαίξπηρ η δραματουργία οργανώνεται γύρω από την εμφάνιση, απουσία και επανεμφάνιση του φαντάσματος του πατέρα του ήρωα. Οι ήρωες επαναλαμβανόμενα μιλούν για το φάντασμα του νεκρού βασιλιά, που είχε το ίδιο όνομα με τον γιο του, ως *αυτό το Πράγμα (That thing)*. Αυτό το *πράγμα* στοίχειωσε τον Άμλετ και τον οδήγησε σε μια σειρά πράξεων που τελικώς κατέληξαν στον θάνατο του.

Ο Φρόντ το 1923 εισηγείται τη δεύτερη τοπική θεωρία του για τον ψυχισμό, σε αυτή τη δομική διάταξη θεμελιώνει τρεις βαθμίδες: το Εγώ (Ich), το Υπερεγώ (Überich), και το Αυτό (Es). Ο τρίτος αυτός θεσμός του ψυχισμού, το *Αυτό*, αν και δεν επικαλύπτει την έννοια του ασυνειδήτου της πρώτης τοπικής θεωρίας, συνομιλεί με αυτήν την προβληματική, επιχειρώντας μια έξοδο από το ενεργειακό σύστημα που είχε αρχικώς εισηγηθεί. Η κρίσιμη μετατόπιση συνίσταται στην εισαγωγή της δεύτερης ενορμητικής θεωρίας, όπου οι αρχικώς διαφοροποιημένες σεξουαλικές ενορμήσεις και ενορμήσεις του *Εγώ* ενοποιούνται σε ενορμήσεις ζωής αντιτιθέμενες στην ενόρμηση θανάτου που εμφανίζεται πρώτη φορά στο κείμενο του 1920, *Πέραν της αρχής της ευχαρίστησης*, και θα μείνει για πάντα συρρικνωμένη (Παπαδάκος, Φραγκοπούλου 2011: 60). Το φροϋδικό *Αυτό* και η ενόρμηση θανάτου της δεύτερης τοπικής συνηχούν με το σαιξπηρικό *that thing*, το φάντασμα του πατέρα, που τελικώς αποτέλεσε ακατανίκητη ενόρμηση θανάτου για τον Άμλετ.

Ο Φρόνττ εισήλθε, εξήλθε και επανήλθε στον φασματικό χώρο, «έπαιξε» με τα πλάσματα της φαντασίας και συνομίλησε με τις μύχιες δραστηριότητες της ψυχής – ενός φαντάσματος δηλαδή–, το όνειρο, την ονειροπόληση, τη φαντασία, τη μνήμη, τη φαντασίωση, την πρωταρχική σκηνή και τις πρωταρχικές φαντασιώσεις, τον ναρκισσισμό ως φαντασίωση, και την επιθυμία ως διαμεσολαβημένη από μια συνήθως αναστέλλουσα δύναμη φασματικότητας. Στο κεφάλαιο που προλογίζουμε εδώ, θα σταθούμε σε αυτές τις έννοιες, θα εξετάσουμε την πλαισίωση, τη λειτουργία τους και την εξέλιξη τους μέσα στο φροϋδικό corpus. Πριν από αυτά θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική πραγμάτευση της ίδιας της υπόθεσης του ασυνειδήτου και του ονείρου ως βασικού του μορφώματος.

Η *Via Regia* για τη γνώση του ασυνειδήτου

Ο Φρόντ στο πρώτο μέρος της *Ερμηνείας των ονείρων* θα ξεκινήσει δύο ενότητες με δύο φράσεις προερχόμενες από τις λαϊκές πεποιθήσεις. Στην πρώτη γράφει ότι συχνά λέγεται πως «τα όνειρα έρχονται από το στομάχι» (Freud 2018α: 38), φράση που υπονοεί μια διάχυτη γνώση για το ότι «το όνειρο [είναι] συνέπεια μιας διαταραχής του ύπνου» (ό.π.), για να συνεχίσει στη δεύτερη ενότητα γράφοντας «Είναι παροιμιώδης η φράση ότι το πρωί τα όνειρα διαλύονται.» (ό.π.64) αναδεικνύοντας τη σχέση συνειδητής-ασυνειδητής ψυχικής ζωής και τη δύναμη ανταγωνιστικότητά τους αναφορικά με τη μνήμη και το νόημα. Επιπλέον, στην ενότητα αυτή ο Φρόντ υπογραμμίζει ότι τελικώς το όνειρο αποτελεί ανάμνηση, ανασυγκρότηση εκ των υστέρων, και έτσι οφείλουμε να έχουμε εγρήγορση απέναντι στην αφήγηση περί αυτού. Αυτές τις λαϊκές πεποιθήσεις και φράσεις του καθημερινού λεξιλογίου περί ονείρων τις αντιπαραθέτει με την πεποίθησή του για τη σημασία συστηματικής εργασίας γύρω από το όνειρο, γράφοντας ότι ως επί το πλείστον «Οι σοβαροί άνθρωποι χαμογελούν με αυτές τις προσπάθειες» και λένε ότι «"Τα όνειρα είναι φούμαρα"» (Φρόντ 2015:12). Και συνεχίζει, «Με μεγάλη μου έκπληξη ανακάλυψα μια μέρα ότι πιο κοντά στην αλήθεια βρίσκεται η λαϊκή αντίληψη, που είναι ακόμα βυθισμένη στις προλήψεις, παρά η άποψη των γιατρών.» (ό.π.)

Δέκα χρόνια μετά, το 1909, ενώπιον ενός ακροατηρίου του «Νέου Κόσμου» στο πανεπιστήμιο Clark, στο Ουόρστερ της Μασαχουσέτης, με τη συνήθη επιφύλαξη που του είχε δημιουργήσει η κάποιες φορές πολεμική και απορριπτική υποδοχή του έργου, αλλά και με την πεποίθηση της ριζοσπαστικότητας της ανακάλυψής του λέει:

Το θεώρησα σχεδόν άπρεπο να εμφανιστώ σε αυτήν τη γνωστή για το πρακτικό της πνεύμα χώρα σαν «ονειροκρίτης»²⁶, πριν ακόμα μάθετε πόσο μεγάλη σημασία μπορεί να έχει αυτή η πεπαλαιωμένη και περιφρονημένη τέχνη. Η ερμηνεία των ονείρων είναι στην πραγματικότητα η *Via Regia* (βασιλική οδός) για τη γνώση του ασυνειδήτου, η ασφαλέστερη αφετηρία της ψυχανάλυσης· η μελέτη των ονείρων είναι ο καλύτερος τρόπος να πεισθείτε για την αξία της ψυχανάλυσης και να εκπαιδευτείτε στην εφαρμογή της. (Φρόντ 1979: 85)

Ο Φρόντ εκφράζει μια επιφύλαξη περί ονειροκριτών για να επιβεβαιώσει ότι αυτό ακριβώς είναι: ερμηνευτής ονείρων²⁷. Το όνειρο έχει αιτία, δεν έρχεται βέβαια από το στομάχι, αλλά αποτελεί μια κατά κάποιον τρόπο πάσχουσα εκδήλωση, και η ερμηνεία του, μέσω της «θεραπείας δια του λόγου» (όπως ονόμασε μια υστερική, στον Μπρόιερ,

²⁶ Στην νεότερη ελληνική μετάφραση του 1998 η μεταφραστική επιλογή έχει ως εξής: «Το θεώρησα περίπου αναξιοπρεπές να εμφανιστώ εδώ, σε μια χώρα τόσο αφοσιωμένη σε πρακτικούς στόχους ως “ερμηνευτής ονείρων”» (Freud 2010α:67).

²⁷ Βλ. σχετικά παραπάνω σημείωση.

τη νέα πρακτική) μας οδηγεί στο ασυνείδητο και ανακατανέμει ή σταματά το σύμπτωμα²⁸ που εκδηλώνεται δια του ονείρου.

Πριν από αυτό όμως, το οποίο αποτελεί μόνο εκ των υστέρων ανασυγκρότηση, το όνειρο σε πρώτο βαθμό επιτελεί μια ψυχική διαδικασία που άπτεται της φαντασιωτικής βαθμίδας. Όπως εξηγεί ο Φρόυντ στην *Ερμηνεία των Ονείρων*, το περιεχόμενο των ονείρων διαρθρώνεται στο έκδηλο και στο λανθάνον περιεχόμενό του· η ίδια η *εργασία του ονείρου* συνίσταται στη μετατροπή του λανθάνοντος περιεχομένου σε έκδηλο (Φρόυντ 2015: 21). Το όνειρο αποτελεί τον όρο νοηματικού μετασχηματισμού, σε μια παράσταση που δύναται να παράγει νόημα, αυτού που λανθάνει ως συγκεχυμένο ή αποκλεισμένο από τη συνειδητή ζωή. Στη γενική του μορφή, αυτή του παιδικού ονείρου που χρησιμοποιείται ως παράδειγμα από τον Φρόυντ, αυτή η διαδικασία είναι απλουστευμένη. Το όνειρο αποτελεί τον χώρο ικανοποίησης μιας έκδηλης επιθυμίας που γεννήθηκε τη μέρα. Εντούτοις, η πολυπλοκότητα αυξάνει βαίνοντας προς την ενηλικίωση.

Το όνειρο ικανοποιεί μια επιθυμία που δεν έχει καταστεί σαφές ότι υπάρχει, δηλώνει μια επιθυμητική σχέση που η αιτιατότητά της, το δίκτυο των σχέσεων της, δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί, όπως στην απλή περίπτωση που η μικρή Άννα Φρόυντ ονειρεύεται τις φράουλες που την προηγούμενη ημέρα της απαγόρευαν να καταναλώσει. Το βέβαιο είναι ότι σε αυτήν τη διαδικασία, στους απλούς και στους πιο σύνθετους σχηματισμούς του, το όνειρο εκπληρώνει μια επιθυμία, την εμφανίζει σε αυτή την περιώνυμη *οθόνη του ονείρου*²⁹ ως εκπληρωμένη· δεν ονειρεύεται κανείς τη διαδικασία κατάκτησης του αντικειμένου του πόθου του, αλλά κατά κανόνα βλέπει το περαιωμένο και ενεργητικό σκέλος αυτής της επιθυμίας. Με τα λόγια του Φρόυντ, «Μια ιδέα εκφερόμενη με ευκτική αντικαθίσταται με μία εποπτική εικόνα εκφρασμένη στην οριστική του ενεστώτα.» (ό.π.29)

Εν ολίγοις, το κατεξοχήν μόρφωμα του ασυνειδήτου αποτελεί μια εργασία του φανταστικού, την παροντική ικανοποίηση μιας ανεκπλήρωτης (ή και αδύνατης προς εκπλήρωση ή ακόμα μη προσβάσιμης στο συνειδητό επίπεδο) επιθυμίας δια της

²⁸«[...] μου πρόσφερε [το όνειρο] εξαιρετικές υπηρεσίες στην προσπάθεια μου να εξηγήσω και να διαλύσω φοβίες, ιδεοληψίες, παραληρηματικές ιδέες και άλλα παρόμοια.» (Φρόυντ 2015: 12)

²⁹Η έννοια ενέχει μια ισχυρή μεταφορά για την εικονοποιητική και φαντασιακή διάσταση του ονείρου, όπως σημειώνουν οι Laplanche και Pontalis πρόκειται για: «Έννοια που εισήγαγε ο B.D. Lewin: κάθε όνειρο προβάλλεται σε μια λευκή οθόνη, που συνήθως ο ονειρευόμενος δεν αντιλαμβάνεται και η οποία συμβολίζει το μητρικό στήθος έτσι όπως το παιδί έχει την ψευδαίσθησή του μέσα στον ύπνο που ακολουθεί τον θηλασμό· η οθόνη ικανοποιεί την επιθυμία να κοιμηθεί. Σε ορισμένα όνειρα (λευκό όνειρο) η οθόνη εμφανίζεται μόνη, πραγματοποιώντας μια παλινδρόμηση στον πρωτογενή ναρκισσισμό.» (Laplanche και Pontalis 1986: 362)

φαντασιακής οδού. Αυτό που καθίσταται δυσπρόσιτο στα, ας τα ονομάσουμε κατ' αντίστιξη, ενήλικα όνειρα είναι ότι πολλές φορές είναι αδύνατη εντοπισμού η σύνδεση με τη συνειδητή ζωή, τις επιθυμίες και τις ιδέες που συγκροτούνται στο όνειρο. Αυτή η αδυναμία σύνδεσης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δεν οφείλεται στο γεγονός ότι τα όνειρα εφευρίσκουν νέες εικόνες, νέους τόπους, αλλά στη θεμελιωμένη υπόθεση ότι, αφού επεξεργάζονται προϋπάρχον υλικό, κάτι εμποδίζει το πέρασμα αυτών των ιδεών στη συνείδηση. Αυτό το εμπόδιο είναι η κατάσταση της απώθησης (ό.π. 60), όπως την ονομάζει ο Φρόυντ και η οποία διαδραματίζει κομβικό ρόλο στη σύνθεση, όχι μόνο του ονείρου αλλά και του ίδιου του ασυνειδήτου. Η απώθηση συμβάλλει στη διαδικασία σχάσης συνειδητού-ασυνειδήτου μέσα από το ότι καθιστά λανθάνον το νόημα, το «κρύβει πίσω από τα πιο απίθανα μέρη», με αποτέλεσμα η εκ των υστέρων ανασυγκρότηση του ονείρου να καθιστά ξένο, ανοίκειο, αυτό που είναι απολύτως οικείο για την ψυχική ζωή.

Πέραν της πρωταρχικότητας της απώθησης, η εργασία του ονείρου «μεταχειρίζεται» μια σειρά εκφραστικών μέσων και διαδικασιών. Η κινητοποίηση αυτή περιλαμβάνει καταρχάς την ίδια τη δραματοποίηση («την παραστατική μετατροπή του ψυχικού υλικού» ό.π.52), τη σκηνή του ονείρου που εκδηλώνεται, τη συμπύκνωση νοημάτων που ξεκινούν από διαφορετικές χωρικές, χρονικές και νοηματικές περιοχές, τη μετάθεση ως εκείνη την εργασία του ονείρου μέσω της οποίας τα νοήματα σημαίνονται από άλλες εικόνες από αυτές που θα αναμενόταν, και τέλος την ίδια την επαναληπτικότητα που συναντάμε είτε σε εικόνες των ονείρων είτε στη δραματοποίησή τους. Τέλος, μια αξιοπρόσεκτη διάσταση της εργασίας του ονείρου αφορά στην εκ των υστέρων ανασυγκρότησή του μέσα στην αναλυτική εμπειρία, όπου οι εικόνες συναντούν τα όρια της γλώσσας, αναγκάζοντας τον ομιλούντα να καταφύγει σε μεταφορές για να περιγράψει το όνειρο του. Όπως το θέτει ο Φρόυντ, «Δεν χωρούν στα νηφάλια γλωσσικά σχήματα που προτιμά να χρησιμοποιήσει η σκέψη μας, αλλά εκτίθενται μάλλον με συμβολικούς τρόπους, με παραβολές και μεταφορικές εκφράσεις όπως συνηθίζεται στη γεμάτη εικόνες γλώσσα των ποιητών.» (ό.π.43).

Ολοκληρώνοντας τα σχετικά με το όνειρο στην φροϋδική σύλληψη του, θα σταθούμε σε αυτό το τελευταίο σημείο που αφορά την εκ των υστέρων *ερμηνευτική επεξεργασία* (ό.π.54) του και τη σχέση του όχι με τη φαντασία (δηλαδή μια πρωτογενή δημιουργική διαδικασία), αλλά με τη φαντασίωση (δηλαδή μια δευτερογενή επεξεργασία ή «φαντασμάτευση» επιθυμιών και απωλειών). Το όνειρο αφορά σε μια σύντομη ακολουθία εικόνων που λαμβάνει χώρα στον ύπνο, με την αφύπνιση· η –

ηθελημένη ή όχι– ανάσυσή του επιβάλλει τη λογοθέτησή του, την περιγραφή του με λόγο. Ειδικά δε στο ψυχαναλυτικό πλαίσιο αυτή η διαδικασία κινείται και από μια υπόθεση ότι αυτό το όνειρο «κάτι κρύβει» που μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί και ότι ο αναλυτής γνωρίζει αυτό το «κρυμμένο». Όπως εξηγήσαμε παραπάνω πολλές φορές η μετατροπή των εικόνων του ονείρου σε λέξεις ωθούν τον αφηγητή του στη χρήση συμβολισμών και μεταφορών, υλικού δηλαδή που αποτελεί κομμάτι της συνειδητής του ζωής. Η εκ των υστέρων τακτοποίηση και η *μέριμνα κατανοησιμότητας* (ό.π.53) σημαίνει ότι κομμάτι των άγρυπνων φαντασιώσεων (αυτών που ο Φρόντντ ονομάζει ονειροπολήσεις) επενδύει περαιτέρω τις ενύπνιες φαντασιώσεις, οι οποίες με μια ιδιόμορφη κυκλική διαδικασία ενυπάρχουν ήδη στο όνειρο. Επιπλέον, η κλειστή επαναληπτικότητα είναι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα της ανυπαρξίας πρωτογενούς δημιουργικής φαντασίας του ονείρου και της εξάρτησης της εργασίας του από τη δευτερογενή επεξεργασία, μετάθεση, συμπύκνωση κ.λπ. των ήδη εγκαθιδρυμένων φαντασιώσεων. Όπως το περιγράφει ο Φρόντντ:

Αν παραμείνουμε πιστοί στον ορισμό της «εργασίας του ονείρου» ως μεταφοράς των ιδεών του ονείρου στο περιεχόμενο του, πρέπει να πούμε ότι η εργασία του ονείρου δεν είναι δημιουργική, δεν αναπτύσσει κανενός είδους δική της φαντασία, δεν εκφέρει κρίσεις, δεν βγάζει συμπεράσματα: το μόνο που κάνει είναι να συμπυκνώνει, να μεταθέτει και να διασκευάζει το υλικό ώστε να είναι παραστατικό, ενώ πρέπει να προστεθεί και η ασταθής τελευταία λειτουργία της, η ερμηνευτική επεξεργασία. (ό.π.54-55)

Θα κλείσουμε αυτή την ενότητα με μια επισήμανση και ένα μικρό σχόλιο. Αρχικά με μια επισήμανση σχετικά με την επιλογή μας να κινηθούμε από το όνειρο προς το ασυνείδητο και όχι αντίστροφα. Στη συνέχεια ένα συνοπτικό σχόλιο σχετικά με τον πυρήνα της φροϋδικής διδασκαλίας για το όνειρο. Για το πρώτο ζήτημα· *Η ερμηνεία των ονείρων*, πέραν του έκδηλου περιεχομένου της, δηλαδή την επιστημονική πραγμάτευση του ζητήματος του ονείρου και τη δυνατότητα ερμηνείας του, έχει ταυτόχρονα και το λανθάνον περιεχόμενό της, το οποίο δεν είναι άλλο από την εφεύρεση του ασυνείδητου. Ο Φρόντντ υποθέτει το ασυνείδητο μέσω του ονείρου, «στηρίζεται στο όνειρο για να αναπτύξει τη θεωρία ασυνείδητου.» (Lecaux στο “ Η Ψυχανάλυση” τχ. 11: 94), χωρίς τα μορφώματά του και τη δυναμική σύλληψή τους δεν υπάρχει ασυνείδητο. Με αυτήν την έννοια και εμείς κινηθήκαμε ακολουθώντας αυτήν τη διαδρομή, από μια κατεξοχήν φαντασιακή διαδικασία, το όνειρο, σε ένα μείζον «φανταστικό πλάσμα», το ασυνείδητο, για το οποίο θα σημειώσουμε μερικές σκέψεις στην επόμενη ενότητα.

Εάν κάτι είναι σαφές στην εργασία του ονείρου είναι ότι αυτό αποτελεί εκπλήρωση μιας επιθυμίας, αυτή είναι η θέση του Φρόντ την οποία ξεκινά να πλάθει με αναφορά στα παιδικά όνειρα και την εκτείνει σε όλο το φάσμα της ονειρικής εργασίας των ανθρώπων. Και εδώ ερχόμαστε στο σχόλιο μας. Γιατί το όνειρο να ικανοποιεί μια επιθυμία, γιατί υπάρχει η ανάγκη να εγκαθιδρυθεί μια ψυχική λειτουργία, που ικανοποιεί μέσω μιας φαντασιακής βαθμίδας; Ο Φρόντ απαντά σε αυτό το ζήτημα συνοπτικά στο σημείο όπου συνδέει τα όνειρα παιδικών και ενηλίκων ως προς το αποτέλεσμα τους: «Πολλοί άνθρωποι απαντούν στο νυχτερινό ερέθισμα της δίψας κατά κανόνα με ένα όνειρο όπου εμφανίζονται να πίνουν. Το όνειρο επιδιώκει λοιπόν την απομάκρυνση του ερεθίσματος και τη συνέχιση του ύπνου» (Φρόντ 2015: 27) .

Το όνειρο λοιπόν επιτελεί μια τρόπον τινά λειτουργία ομοιόστασης, επιτρέπει τη μη διατάραξη του ύπνου, μέσα από μια ψευδαίσθηση (στην οποία σύμπασης οι αισθήσεις συμμετέχουν), ικανοποιεί αυτό που θα απειλούσε τον ύπνο, θα διατάρασσε την ομαλότητα· το όνειρο προφυλάσσει από μια επιθυμία που μπορεί να καταστρέψει κάτι. Η «ελευθερία» του ονείρου να συμπυκνώσει τον χώρο και τον χρόνο, να μεταθέσει εικόνες-νοήματα, να παραμορφώσει συνθήκες συνίσταται ακριβώς σε αυτήν τη διάσταση «προστασίας» από αυτό που караδοκεί για να πλήξει. Έχει επισημανθεί ότι αυτή η κατάσταση εντοπίζεται στους εφιάλτες που ακολουθούν τραυματικές καταστάσεις (Lecaux στο ‘‘Η Ψυχανάλυση’’ τχ. 11: 95). Αυτή η παραδοχή μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε, πρόωρα, ήδη από την περίοδο της *Ερμηνείας των Ονείρων* το ρόλο της φαντασίωσης, και εν γένει των φαντασιακών δομών για την ψυχική ζωή και φυσικά όλο το συνειδητό της φάσμα. Το όνειρο, η ονειροπόληση, η φαντασίωση, τηρουμένων αναλογιών που αφορούν την κλινική πρακτική και παθολογία, είναι μηχανισμοί που αποτρέπουν την εισβολή ενός στοιχείου που διαταράσσει τα «πράγματα» και για το οποίο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μάλλον επιστρέφει ξανά και ξανά. Τέλος, συμπεραίνουμε ότι αυτή η διάσταση των φαντασιακών μορφών «λειτουργεί» τόσο ενώ κοιμόμαστε όσο και ενώ, θεωρητικά, είμαστε ξύπνιοι· δηλαδή ενώ πράττουμε «συνειδητά».

That thing

Αυτό το πράγμα το ασυνείδητο, η ανακάλυψη, εφεύρεση, τελικώς υπόθεση του Φρόντ, που θεμελιώνει μια ολόκληρη περιοχή γνώσης για τον άνθρωπο και τη δράση

του, συμπυκνώνει όλη την προσδοκία του η ψυχανάλυση να αποτελέσει μια επιστήμη. Έγραφε το 1938 στο κείμενο του που δημοσιεύθηκε μετά θάνατον, *Μια σύνοψη της ψυχανάλυσης*, «[...] ότι το ψυχικό είναι καθαυτό ασυνείδητο, έχει επιτρέψει στην ψυχολογία να μετατραπεί σε μια φυσική επιστήμη όπως όλες οι άλλες.» (Freud 2017: 35).

Στην προηγούμενη ενότητα το προσεγγίσαμε δια της οδού που οδηγεί σε αυτό: του ονείρου. Περί τίνος πρόκειται όμως; Η λέξη έχει γίνει τόσο κοινότοπη, σε σύγκυση με κάποιο υποσυνείδητο³⁰, που έχει θέση στο κοινό, καθημερινό λεξιλόγιο σαν να πρόκειται για κάτι ευρέως γνωστό, καθορισμένο και αντιληπτό. Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να σημειώσουμε ότι μαζί με την έννοια της διαλεκτικής, η έννοια του ασυνείδητου αφορούν τις πιο «πολυφορεμένες» λέξεις που επιστρατεύονται για να θεωρητικοποιήσουν σχεδόν οτιδήποτε.

Η χρήση της έννοιας στο φροϋδικό έργο εμφανίζει μια ρευστότητα, εμφανίζεται και εξαφανίζεται δίνοντας θέση σε άλλα λεξιλόγια και θεωρητικοποιήσεις διατηρώντας παράλληλα την αυτόνομη εννοιολογική της θέση στο σύμπαν του Φρόνυτ· ουσιαστικά δεν αντικαθίσταται ποτέ. Είναι χώρος, όργανο, θέση, μια δεξαμενή απωθήσεων και επιθυμιών, εκπροσωπεί το ζωικό μέσα στο κοινωνικό, χρήζει απελευθέρωσης ή οριοθέτησης; Δεν θα μπορέσουμε να απαντήσουμε με το εύρος και την ανάλυση που απαιτείται, αντ' αυτού θα πλαισιώσουμε τη διαδρομή που ακολουθεί η σκέψη του Φρόνυτ για να σημάνει τον έτερο πόλο στη σχέση της συνείδησης.

Γενικώς είναι κοινά αποδεκτό να διακρίνεται η πορεία του όρου στη φροϋδική σκέψη, αφενός με αναφορά στις δύο τοπικές θεωρίες αφετέρου σε σχέση με το εάν ενέχει περιγραφική, τοπική-δυναμική ή συστημική θέση στο κάθε κείμενο του Φρόνυτ³¹. Χρονολογικά μιλώντας, ο διαχωρισμός μπορεί να γίνει με ορόσημο το 1920, όπου δημοσιεύεται *Το Εγώ και το Αυτό* και με το οποίο εισάγεται η δεύτερη τοπική. Η πρώτη πλαισίωση είναι αυτή που δηλώνει με το ασυνείδητο ως επίθετο (η ασυνείδητη κατάσταση, ο ασυνείδητος καθορισμός κ.λπ.) οτιδήποτε βρίσκεται στην αφανή πλευρά της συνείδησης. Με αυτήν την έννοια είναι περιγραφική η χρήση της έννοιας και όχι αναλυτική, περιγράφοντας μόνο την άλλη πλευρά της συνείδησης (Laplanche και Pontalis 1986: 103). Χρησιμοποιούμενη ως σύστημα η έννοια του ασυνείδητου αφορά

³⁰ Ήδη από το 1912, στο μικρό άρθρο του *Το ασυνείδητο* γράφει: «Μπορούμε να απορρίψουμε ως μη ορθό και παραπλανητικό [και] τον όρο υποσυνείδητο.» (Freud 2016: 15)

³¹ Την περιγραφική και συστηματική διάκριση κάνει και ο ίδιος ο Φρόνυτ στο άρθρο του 1918 *Το ασυνείδητο* (βλ. σχετικά Freud 2016: 18 κ.ε.).

την οικονομική ή ενεργειακή αναπαράσταση του Φρόυντ, που διαιρεί το ψυχικό όργανο σε προσυνειδητό-συνειδητό και ασυνειδητό. Σε αυτήν την εκδοχή προβάλλεται η κυκλοφορία ενεργειών σε διαφορετικούς χώρους και τα μορφώματα του ασυνειδήτου (όνειρο, παραπραξία, γλωσσικό ολίσθημα, παραδρομές γενικώς κ.λπ.) εξηγούνται ως εκφορτίσεις πλεονάζουσας ενέργειας. Για αυτήν τη χρήση των όρων και προσπαθώντας να υπερβεί την ασάφεια ο Φρόυντ από το συνοπτικό κείμενο του 1912, *Το ασυνείδητο*, εισηγείται τη χρήση των όρων Ασν (Ασυνείδητο) και Πσν-Σνδ (Προσυνειδητό-Συνειδητό) για να σημάνει τα ευρύτερα συστήματα συνείδησης-ασυνειδήτου και τις συναφείς ιδιότητες τους (Freud 2016: 18-19 και Laplanche και Pontalis 1986: 103-104).

Επομένως στην πρώτη φροϋδική θεωρία το ασυνείδητο συνάγεται μέσα από τα μορφώματά του και την ερμηνεία των ονείρων και, από τη χρήση του ως περιγραφικό επίθετο, συμπεραίνουμε ότι είναι χώρος στον οποίο περιέχονται πράγματα αποκλεισμένα από τη συνείδηση. Σύστοιχα, εάν το σκεφτούμε ως ενεργειακό χώρο ή ως σύστημα, πρέπει να του αποδώσουμε ένα προσίδιο μηχανισμό και πιθανώς μια ενέργεια που επίσης του προσιδιάζει (ό.π.104). Τα περιεχόμενα του ασυνειδήτου στην πρώτη τοπική είναι αναπαραστατικοί εκπρόσωποι της ενόρμησης, ασυνείδητες αναπαραστάσεις, καθώς η ενόρμηση είναι εξίσου μη αφομοιώσιμη στο σωματικό όσο και στο ψυχικό, με αποτέλεσμα να μη συγκροτείται αυτόνομα στο συνειδητό και στο ασυνείδητο να «περνά» μόνο ως αναπαράσταση, εκπρόσωπος της ενόρμησης. Το σημείο αυτό είναι κομβικό για την έννοια της φαντασίωσης στο φροϋδικό corpus, καθώς η οργάνωση αυτών των αναπαραστάσεων σχετίζεται με την ανάδυση των φαντασιώσεων. Οι αναπαραστάσεις των ενορμήσεων στο ασυνείδητο γίνονται «φανταστικά σενάρια στα οποία καθηλώνεται η ενόρμηση και τα οποία μπορούν να κατανοηθούν σαν αληθινές σκηνοθεσίες της επιθυμίας» (Laplanche και Pontalis 1986: 83 και 105).

Σε συνάφεια με την έννοια της ενόρμησης οικοδομείται η έννοια της απώθησης για να προσδιοριστεί το σύστημα ασυνείδητο (ασδ)–προσυνειδητό-συνειδητό (πσν-σνδ). Η έννοια της απώθησης είναι κεντρική στη σύλληψη του ασυνειδήτου, τουλάχιστον για την πρώτη τοπική θεωρία, και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και στην περίοδο μετά την εισήγηση της δεύτερης τοπικής θεωρίας, αφού συνυφαίνεται με την προβληματική των αμυντικών μηχανισμών του *Εγώ* στο κείμενο του 1926 *Αναστολή, Σύμπτωμα και Άγχος*, χωρίς όμως να υποκαθίσταται και διατηρώντας πάντα ένα ιδιαίτερο και αυτόνομο καθεστώς (ό.π.80-81).

Με γενικούς όρους η απώθηση στο φροϋδικό έργο αφορά στη διαδικασία με την οποία η ενορμητική ικανοποίηση και η επακόλουθη ηδονή που προκαλεί οδηγεί σε δυσαρέσκεια και απωθείται, καθώς συγκρούεται με άλλες ψυχικές απαιτήσεις (ό.π.79 και Freud 2020α: 39). Η έννοια της απώθησης στον Φρόυντ «παρακολουθεί» την διαδρομή που ακολουθούν οι διάφορες αναπαραστάσεις ενορμήσεων προς το ασυνείδητο, καθώς αποκλείονται από τη συνείδηση σε μια διαδικασία που δεν είναι ποτέ τελεσίδικη³². Η διαδρομή αυτή δεν σημαίνει την καταστροφή τους ή το άπαξ κλείσιμο τους σε έναν αποκλεισμένο ψυχικό χώρο, δεν είναι φυγή της ενόρμησης, «[...] στην περίπτωση της ενόρμησης η φυγή δεν προσφέρει κανένα όφελος, εφόσον το Εγώ δεν μπορεί να απαλλαγεί από τον ίδιο του τον εαυτό» (Freud 2020α: 37). Αντίθετα, η ίδια η διαδικασία απώθησης σκοπεύει στη διατήρηση της αναπαράστασης εκπροσώπου της ενόρμησης (ό.π.79) στο ασυνείδητο, διατήρηση που δεν οδηγεί σε ανάδυσή της, ως τέτοια, στο σύστημα προσυνειδητό-συνειδητό λόγω της δράσης της λογοκρισίας (ό.π.106). Εντούτοις υπάρχει κίνηση της απωθημένης παράστασης στο κύκλωμα των συστημάτων σνδ-πνδ, μέσω του περίπλοκου μηχανισμού των επενδύσεων, από-επενδύσεων, εκ νέου επενδύσεων αυτής: μια σχέση «εμφάνισής» τους στο συνειδητό που αφορά στην πραγματικότητα την «απόστασή» τους από την πρωταρχική απώθηση (Freud 2020α: 41) στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Ο Φρόυντ μάλιστα υποστηρίζει ότι «η απώθηση ουσιαστικά είναι μια διαδικασία που ολοκληρώνεται σε παραστάσεις στα σύνορα Ασν και Πσν (Συν)» (Freud 2016: 29)

Για την πρώτη τοπική φροϋδική θεωρία η απώθηση και οι διαδικασίες της αποτελούν σχεδόν τον ίδιο τον ορισμό του ασυνειδήτου³³ (Laplanche και Pontalis 1986: 105) ως προς την λειτουργία του και την επικοινωνία του ως σύστημα, ως Ασν, με το σύστημα Πσν (Συν). Η θεμελίωση αυτή βασίζεται στη θεωρία των ενορμήσεων και στην απώθηση των αναπαραστατικών εκπροσώπων ενόρμησης στο ασυνείδητο. Εντούτοις, στη θεώρηση αυτή εισάγεται κατά την περίοδο 1911-1915 ένα νέο στοιχείο για την απώθηση, απόλυτα συνυφασμένο με το ασυνείδητο και συγκεκριμένα με την ίδια του την ανάδυση, μια τρόπον τινά απόπειρα εύρεσης του σημείου οντογένεσης του

³² «Δεν μπορούμε να παραστήσουμε τη διεργασία της απώθησης σαν ένα συμβάν άπαξ γεγόμενο με διαρκείς επιπτώσεις, σαν κάτι που σκοτώθηκε και εφεξής παραμένει νεκρό» (Freud 2020α: 43)

³³ «[...] η απώθηση δεν είναι ένας διαθέσιμος εκ των προτέρων αμυντικός μηχανισμός, (ότι) δεν μπορεί να προκύψει πριν να συμβεί ένας βαθύς διαχωρισμός μεταξύ της ασυνειδήτης και της συνειδητής ψυχικής δραστηριότητας, και ότι η ουσία της συνίσταται μόνο στην απόρριψη κάποιου πράγματος και στην απομάκρυνση του από το συνειδητό.» (Freud 2020α: 39)

ασυνειδήτου· σημείο που συν τις άλλους αναδεικνύει και μια πρωταρχική ενικότητα της ίδιας της απώθησης.

Στο συνοπτικό κείμενο του 1915, *Η απώθηση*, επιχειρώντας μια συστηματική πλαισίωση των φάσεων της απώθησης σημειώνει

Εύλογα επομένως θα προϋποθέσουμε ότι υπάρχει μια *πρωτο-απώθηση*, μια πρώτη φάση της απώθησης, που έγκειται στο γεγονός ότι η ψυχική εκπρόσωπος (παράσταση) της ενόρμησης απαγορεύεται να εισαχθεί στο συνειδητό. Μαζί με αυτήν εμφανίζεται μια *καθήλωση*. Έκτοτε η αντίστοιχη εκπρόσωπος παραμένει *απαράλλακτη* και η ενόρμηση είναι δεμένη μαζί της. [...] Το δεύτερο στάδιο της απώθησης, η *κυριολεκτική απώθηση*, αντιστοιχεί σε ψυχικά απότοκα της απωθημένης εκπροσώπου, ή σε σειρές σκέψεων που, προερχόμενες από αλλού, έχουν μαζί της συνειρμική σχέση. Εξαιτίας αυτής της σχέσης οι εν λόγω παραστάσεις υπόκεινται στο ίδιο πεπρωμένο με το πρωτο-απωθημένο. Η κυριολεκτική απώθηση, λοιπόν, είναι μια ύστερη απώθηση. [...] η απώθηση δεν εμποδίζει την ενορμητική εκπρόσωπο να συνεχίζει την ύπαρξή της στο ασυνείδητο [...] αναπτύσσεται αδιατάρακτα και πληθωρικότερα αν απαλλαγεί μέσω της απώθησης από τη συνειδητή επίδραση. [...] Αυτή η απατηλή ενορμητική ισχύς είναι το αποτέλεσμα μιας ακατάσχετης ανάπτυξης μέσα στη φαντασίωση και της στασιμότητας λόγω ματαιωμένης ικανοποίησης (Freud 2020α: 40-41).

Με αυτές τις κρίσιμες επισημάνσεις ο Φρόντ «δείχνει» προς μια κατεύθυνση που μας οδηγεί ξανά στο μονοπάτι της φαντασίωσης. Η πρωταρχική απώθηση ασκείται στους εκπροσώπους μιας πρωταρχικής ενόρμησης που σχετίζεται με τις έννοιες της πρωταρχικής σκηνής και των πρωταρχικών φαντασιώσεων. Η οργάνωση του μηχανισμού των απωθήσεων «υπακούει» στη ρυθμικότητα αυτής της πρώτης απώθησης στην οποία μάλιστα η ενόρμηση παραμένει καθηλωμένη. Αυτή η καθήλωση είναι κινητική, παραγωγική (ό.π.43), αφού καταρχάς δημιουργεί έναν «πρώτο ασυνείδητο πυρήνα» (Laplanche και Pontalis 1986: 83) και εν συνεχεία μέσα στο δίκτυο των περαιτέρω *σκέψεων* αποτελεί τρόπον τινά τη μοίρα όλων των ενορμήσεων και απωθήσεων, εν ολίγοις η ίδια η δομή του ψυχισμού σχηματίζεται σε αυτή την συμβολικά αφετηριακή στιγμή.

Όπως έχει επισημανθεί, η σχέση μεταξύ πρωταρχικών φαντασιώσεων και πρωταρχικής απώθησης είναι ισχυρή και μη αποκατεστημένη στο φροϋδικό έργο, ακόμα και αν τελικώς σε σχέση με το ασυνείδητο έχουν την ίδια δραστικότητα, ήτοι το υποθετικό σημείο σχηματισμού του ασυνειδήτου (ό.π.106), έναν τρόπον τινά Big Bang στον ψυχικό σχηματισμό. Η σχέση αυτή θα πλαισιωθεί και αποκατασταθεί από τα πρώτα κείμενα του Λακάν και συγκεκριμένα *Το Στάδιο του Καθρέφτη ως διαμορφωτή της λειτουργίας του Εγώ*. Αυτό που έχει σημασία να επισημάνουμε κλείνοντας την παρούσα ενότητα είναι το ζήτημα της *πρωταρχικής φαντασίωσης*, το οποίο

διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στον σχηματισμό αλλά και στον περαιτέρω «βίο» του ασυνειδήτου. Κάπως προκλητικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εγγύτητα του ορισμού της απώθησης με τον ορισμό του ασυνειδήτου από τον Φρόυντ σημαίνει τελικώς μια εγγύτητα μεταξύ του ορισμού της έννοιας της φαντασίωσης και του ασυνειδήτου· το ασυνειδήτο είναι ο κατεξοχήν φαντασιωτικός χώρος. *Αυτό το πράγμα είναι οι φαντασιώσεις μας.*

Χτίζοντας κάστρα στην άμμο³⁴

Η έννοια της φαντασίωσης στον Φρόυντ έχει κεντρικό ρόλο στο σύστημά του, είναι μάλιστα μια εν έργω έννοια που σμιλεύεται μέσα στη θεωρητική και κλινική του πρακτική, υφιστάμενη μεταμορφισμούς και μετατοπίσεις χωρίς ποτέ να χάνει τον κομβικό της χαρακτήρα. Η φαντασιωτική προβληματική είναι πάντοτε παρούσα ως πυρηνική διεργασία του ατόμου, με δραστηριότητα στη συγκρότηση της ψυχικής πραγματικότητας, του ασυνειδήτου, των εννομήσεων και της επιθυμίας (Laplanche και Pontalis 1986: 535-540).

Σε σχέση με τη φαντασίωση ο Φρόυντ διέρχεται μιας θεωρητικής σύγκρουσης γύρω από ένα κλασσικό φιλοσοφικό ζήτημα που αφορά ευρύτερα το ζήτημα της φαντασίας και το οποίο ακροθιγώς αγγίξαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Υπάρχει μια καταστατική διχοτομία μεταξύ πραγματικότητας και φαντασίας; Μεταξύ του κόσμου των αντιληπτικών αισθήσεων και ενός φασματικού κόσμου; Με ποιο τρόπο επικοινωνούν, αν συμβαίνει, οι δύο «κόσμοι»; Και τέλος, η πρόσβαση στο φαντασιακό, προϋποθέτει μια απενεργοποίηση των αισθήσεων: τον ύπνο, ή μπορούμε να φαντασιωνόμαστε ξύπνιοι; Διατυπωμένο στην ψυχαναλυτική γλώσσα: Οι φαντασιώσεις είναι συνειδητές ή και ασυνειδητές και αν είναι και τα δύο ποιο το καθεστώς τους;

Ο Φρόυντ το 1913 στο μικρό κείμενο *Το Μοτίβο της Εκλογής των Μικρών Κουτιών*, γράφει «Γνωρίζουμε ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί την ικανότητά του να φαντασιώνει, για να ικανοποιεί τις επιθυμίες του, που δεν ικανοποιεί η πραγματικότητα.» (Freud 2011β: 30). Σε αυτήν τη σύντομη φράση εντοπίζουμε ήδη το ρόλο της φαντασιωτικής προβληματικής για το υποκείμενο· ικανοποιεί μια επιθυμία

³⁴ Ο Φρόυντ στο κείμενο του 1907, *Ο ποιητής και η φαντασίωση* γράφει: «[...] ο άνθρωπος που ενηλικιώνεται και παύει να παίζει δεν εγκαταλείπει τίποτα άλλο παρά τη σύνδεση με τα πραγματικά αντικείμενα· αντί να παίζει, φαντασιώνεται. Χτίζει κάστρα στην άμμο· προβαίνει σ' αυτό που ονομάζουμε *ονειροπόληση*.» (Freud 2011α: 14).

που δεν ικανοποιείται στην πραγματικότητα. Ενώ η σχάση είναι εμφανής, πραγματικότητα-φαντασίωση, εντούτοις υπάρχει μια δραστικότητα σε μια πραγματικότητα. Ο Φρόυντ έχει οροθετήσει αυτήν την πραγματικότητα ήδη από την *Ερμηνεία των Ονείρων*, κάνοντας λόγο για *ψυχική πραγματικότητα*, ήτοι το οργανωμένο, συνεκτικό σύστημα που βρίσκεται σε σύγκρουση με την υλική πραγματικότητα, με τον κόσμο των αισθήσεων και της εκλογίκευσης, τον κόσμο της ομιλίας και του πολιτισμού. Η οργάνωση αυτού του κόσμου, οντολογικά και αιτιακά, αφορά στην ίδια την ασυνείδητη επιθυμία και τις φαντασιώσεις της (Laplanche και Pontalis 1986: 553).

Τη διάσταση αυτή, ικανοποίησης της ασυνείδητης επιθυμίας, έχει υπογραμμίσει ο Φρόυντ, ξανά, ήδη από την *Ερμηνεία των Ονείρων* όταν εξηγεί τον μηχανισμό εκπλήρωσης της επιθυμίας μέσω του ονείρου, σημειώνει: «[...] έχουμε μάθει ότι σ' όλα τα όνειρα που έχουν υποστεί παραμόρφωση η επιθυμία προέρχεται από το ασυνείδητο και δεν μπόρεσε να γίνει αντιληπτή την ημέρα» (Freud 2018: 453) και συνεχίζει την πραγμάτευση μεταξύ συνειδητής και ασυνείδητης επιθυμίας σε σχέση με την εργασία του ονείρου:

[...] η προερχόμενη από τη συνείδηση επιθυμία θα προσφέρει τη συμβολή της στη διέγερση ενός ονείρου, αλλά πιθανώς θα περιοριστεί εκεί. [...] η συνειδητή επιθυμία θα γίνει διεγερτικό ονείρου μόνο αν καταφέρει να αφυπνίσει μια συνάδουσα νοηματικά ασυνείδητη επιθυμία, μέσω της οποίας θα δυναμώσει.³⁵ (ό.π.456)

Η αναλογία μεταξύ ονείρων και φαντασίωσης ως προς την ικανοποίηση της επιθυμίας είναι βάσιμη και έχει αναδειχθεί από τον Φρόυντ στην *Ερμηνεία των Ονείρων* όπου τα όνειρα περιγράφονται κατά αναλογία των φαντασιώσεων (Laplanche και Pontalis 1986: 537), αλλά και στο κείμενο *Ο ποιητής και η φαντασίωση* στο οποίο γράφει, «Και τα όνειρα που βλέπουμε κατά τη διάρκεια του ύπνου, όπως καταδεικνύει η ερμηνεία τους, δεν είναι άλλο από τέτοιες φαντασιώσεις» και «[...] τα νυχτερινά όνειρα αποβλέπουν και αυτά στην εκπλήρωση επιθυμιών, όπως ακριβώς οι ονειροπολήσεις οι γνωστές σε όλους μας φαντασιώσεις» (Freud 2011α: 19-20).

Όπως και τα όνειρα, οι φαντασιώσεις φαίνεται ότι έχουν μια διπλή διάσταση, μια διπλή φύση που ακολουθεί επίσης την οργάνωση του υλικού του ονείρου. Υπάρχουν εκείνες που αποτελούν περισσότερο ονειροπολήσεις συνειδητών επιθυμιών, άρα είναι τρόπον τινά φαντασιώσεις προσβάσιμες στη συνείδηση, και εκείνες που είναι ασυνείδητες και δεν αποκτούν πρόσβαση στη συνείδηση (Laplanche και Pontalis 1986:

³⁵ Η υπογράμμιση από το πρωτότυπο.

538). Ο Φρόυντ προβαίνει σε αντίστοιχες αναλογίες μεταξύ ενορμήσεων και *φαντασιωτικών μορφωμάτων*, «Παρόμοια [σ.σ. με τις ασν ενορμητικές διεργασίες] είναι τα φαντασιωτικά μορφώματα των φυσιολογικών όπως και των νευρωτικών [...] που παρά την υψηλή τους οργάνωση παραμένουν απωθημένα και ως τέτοια δεν μπορούν να γίνουν συνειδητά (Freud 2020α: 82)». Υπογραμμίζοντας με αυτόν τον τρόπο ότι οι φαντασιώσεις όπως και οι ενορμήσεις, σύμφωνα με όσα σημειώσαμε στην προηγούμενη ενότητα, είναι βασικά ασυνείδητες και διέπονται από την οργάνωση και τις ιδιότητες του συστήματος ασν, δηλαδή διαθέτουν

[...] υψηλή οργάνωση, είναι *απαλλαγμένα* από αντιφάσεις, έχουν αξιοποιήσει κάθε κατάκτηση του συστήματος Σν, και θα ήταν κατά την κρίση μας σχεδόν *αδιαχώριστα* από τα μορφώματα του εν λόγω συστήματος. Αφετέρου είναι *ασυνείδητα* και *ανεπίδεκτα* συνειδητοποίησης. Επομένως, *ποιοτικώς* ανήκουν στο σύστημα Πσν, εκ των πραγμάτων όμως στο σύστημα Ασν. (ό.π.)

Συνεπώς, οι φαντασιώσεις αποτελούν κατά βάση δομές που έλκουν την καταγωγή τους από το ασυνείδητο, επανεπενδύονται μέσα στην ομιλούσα, πολιτισμική συνθήκη του κάθε υποκειμένου, χωρίς όμως να απομακρύνονται στην πραγματικότητα από τον γενεσιουργό τους χώρο που είναι το ασυνείδητο. Κάθε ασυνείδητη φαντασίωση, με την τοπική έννοια, θα λογοκριθεί και θα επενδυθεί στο σύστημα προσυνειδητό-συνειδητό, θα λάβει άλλες μορφές και χαρακτήρες χωρίς ποτέ να αποσπαστεί από εκείνον το ασυνείδητο πυρήνα της που στην πραγματικότητα συμπίπτει με την ίδια την οντογένεση του ασυνειδήτου. Στις περιπτώσεις των νευρώσεων δε οι ίδιες οι ασυνείδητες φαντασιώσεις, μέσα από την άρση της λογοκρισίας, στο αναλυτικό πλαίσιο μπορούν ακόμα και να ανακατασκευαστούν διατηρώντας όλη την ασυνείδητη γραμματική τους υπό την αίρεση ότι πάντα κάτι παραμένει διαφεύγον· όπως σημειώνεται στο κατεξοχήν φροϋδικό κείμενο για την φαντασίωση το *Χτυπούν ένα παιδί* «Επαναλαμβάνω ωστόσο ότι η φαντασίωση μένει κατά κανόνα ασυνείδητη και μόνο στην ανάλυση ανακατασκευάζεται» (Freud 2019:76).

Θέτοντας το ζήτημα της καταγωγής των φαντασιώσεων ερχόμαστε αντιμέτωποι με την έννοια των πρωταρχικών φαντασιώσεων. Η πραγμάτευση αυτού του ζητήματος θα φωτίσει επιπλέον και πλευρές της έντασης μεταξύ φαντασίωσης και πραγματικότητας στο έργο του Φρόυντ. Η έννοια αναδύεται και παραμένει στην περίοδο της πρώτης τοπικής. Ο όρος εμφανίζεται το 1915, όταν ο Φρόυντ,

συγκεντρώνοντας το υλικό από τις πέντε κλασικές, κλινικές, βινιέτες του³⁶, γράφει: «Ονομάζω πρωταρχικές φαντασιώσεις, ορισμένους φαντασιωτικούς τύπους, όπως είναι, για παράδειγμα, η παρατήρηση της σεξουαλικής επαφής των γονέων, η αποπλάνηση, ο ευνουχισμός κ.λπ.» (Φρόντ στο Laplanche και Pontalis 1986: 532).

Οι θεματικές αυτές είναι καταγωγικές τόσο του ασυνειδήτου όσο και του ίδιου του ατόμου. Για τον Φρόντ οι φαντασιώσεις αυτές είναι καθολικές ανάμεσα στους ανθρώπους και το υλικό τους προέρχεται από την πραγματικότητα, την υλική πραγματικότητα. Η πλέον ενδεικτική πραγμάτευση του ζητήματος γίνεται στην κλινική περίπτωση του *Ανθρώπου με τους λύκους*, όπου και επιχειρεί να παρουσιάσει την *πρωταρχική σκηνή*, δηλαδή την παρατήρηση της γονεϊκής συνουσίας ως πραγματική, εισάγοντας για πρώτη φορά τον όρο (Αναγνώστου στο Φρόντ 2014α: 495). Η *πρωταρχική σκηνή* οργανώνει για το παιδί μια πρωταρχική σεξουαλική διέγερση, η οποία συνοδεύεται από το άγχος ευνουχισμού. Έχει μάλιστα ενδιαφέρον ότι από κάποιους μελετητές έχει υποστηριχθεί ότι το άγχος αυτό είναι προοιδιπόδειο, αφορά το πριν της επιθυμίας προς τη μητέρα, και έχει τη ρίζα του στη σωματική εμπειρία που το παιδί έχει με τη μητέρα κατά την κύηση, γέννηση και πρώτη βρεφική ηλικία (Laplanche και Pontalis 1986: 404), περίπτωση την οποία βλέπουμε και στην περίπτωση του ανθρώπου με τους λύκους, όπου η επιθυμία στρέφεται προς τον πατέρα σε μια ταυτιστική φαντασίωση με τη μητέρα: ένα ανεστραμμένο οιδιπόδειο.

Ο πάσχοντας από βλεννόρροια Βόλφμαν, διακατέχεται από *ψυχαναγκαστική αισθησιακή ερωτοληψία* (Φρόντ 2014α: 498) και ψυχαναγκαστική θρησκευτικότητα (ό.π.514). Στην παρουσίαση της ανάλυσής του ο Φρόντ ξεδιπλώνει το νήμα των γεγονότων, ψυχικών και «πραγματικών» που έλαβαν χώρα στην παιδική του ηλικία, συμπλέκοντας την εμπειρία της αποπλάνησης και της παρακολούθησης της γονεϊκής συνουσίας με τις ενήλικες φαντασιώσεις και επιθυμίες του. Η παιδική αποπλάνηση από την αδερφή του δημιούργησε μια λιβιδινική φαντασίωση παθητικότητας στον σχηματισμό της σεξουαλικότητάς του, το προϋπάρχον ασυνείδητο υλικό πάνω στο οποίο οργανώθηκε αυτή η φαντασίωση είναι η σκηνή της γονεϊκής ερωτοτροπίας που υποτίθεται ότι παρακολούθησε σε ηλικία 18 μηνών. Η *πρωταρχική σκηνή* τροφοδότησε τις μετέπειτα αποπλανητικές φαντασιώσεις του, συνοδευόμενες και επανεπενδυμένες από το άγχος ευνουχισμού. Το παιδί, παρακολουθώντας του γονείς να ερωτοτροπούν,

³⁶ Η υπόθεση της Ντόρας, του μικρού Χανς, του ανθρώπου με τα ποντίκια (Ράτενμαν), του προέδρου Σρέμπερ και του ανθρώπου με τους λύκους (Βόλφμαν).

επιθύμησε την σεξουαλική ικανοποίηση από τον πατέρα, αυτή η ικανοποίηση προϋπέθετε τον ευνουχισμό, «Αν θέλεις να ικανοποιηθείς από τον πατέρα, πρέπει να δεχτείς όπως η μητέρα τον ευνουχισμό· αυτό όμως δεν το θέλω.» (Φρόντ 2014α: 505). Το αποτέλεσμα είναι η οργάνωση της σεξουαλικής επιθυμίας να αποκτήσει ένα φαντασιωτικό πυρήνα συνδεδεμένο με το άγχος του ευνουχισμού και ταυτόχρονα την επιθυμία ικανοποίησης.

Τα δύο κρίσιμα συμπεράσματα για τη σημασία των πρωταρχικών φαντασιώσεων, με αναφορά στο παράδειγμα του *ανθρώπου με τους λύκους*, αφορούν την περαιτέρω κατανόηση της ικανοποίησης διαμέσου της φαντασίωσης και της εκ των υστέρων ανασυγκρότησης των *πρωταρχικών σκηνών* που σχηματίζουν τις *πρωταρχικές φαντασιώσεις*. Όπως γνωρίζουμε, η αρχή της ευχαρίστησης³⁷ στο μεταψυχολογικό ορισμό της από τον Φρόντ, δηλαδή στην οικονομική της διάσταση (Freud 2020α: 72 και Freud 2014β: 23) αφορά στη διατήρηση μιας ψυχικής ομοιόστασης στην ισορροπία μεταξύ δυσaréσκειας-ευχαρίστησης. Εντούτοις, ο Φρόντ αποδεικνύει με τη δεύτερη θεωρία των ενορμήσεων, δηλαδή με την εισαγωγή της ενόρμησης θανάτου, και της εξήγησης των ονείρων αγωνίας και των φαντασιώσεων μαζοχισμού, ότι η ικανοποίηση της επιθυμίας διέρχεται πεδίων που δεν έχουν ως στόχο μόνο την ικανοποίηση των λεγόμενων ενορμήσεων ζωής ή αυτοσυντήρησης, αλλά και εκείνων του θανάτου.

Το έτερο ζήτημα αφορά στη θεωρητική αντιπαράθεση του Φρόντ με τον Γιούνγκ (Carl Gustav Jung' 1875 – 1961) γύρω από τις πρωταρχικές φαντασιώσεις. Η θέση του Γιούνγκ είναι ότι αυτές οι φαντασιώσεις, και ειδικά η *πρωταρχική σκηνή*, αποτελούν κατασκευές της ενήλικης ζωής των ανθρώπων και δεν έχουν συμβεί πραγματικά (Laplanche και Pontalis 1986: 535). Η απάντηση του Φρόντ στο ζήτημα αυτό είναι διπλή και συνίσταται καταρχάς στην αποδοχή της εκ των υστέρων οργάνωσης του αρχικού υλικού της φαντασίωσης· γράφει στη βινιέτα για τον Βόλφσμαν αναφορικά με την παρακολούθηση της γονεϊκής συνουσίας:

Όταν ξύπνησε, έγινε μάρτυρας ενός coitus a tergo (συνουσία εκ των όπισθεν) που εκτελέστηκε τρεις φορές, είδε το γεννητικό όργανο της μητέρας καθώς και το πέος του πατέρα και κατάλαβε τα δρώμενα και τη σημασία τους [Εννοώ ότι τα κατάλαβε κατά την περίοδο του ονείρου, σε ηλικία 4 ετών, όχι όταν τα παρατήρησε. Σε ηλικία 1^{1/2} έτους αποκόμισε τις εντυπώσεις, ενώ την εκ των υστέρων κατανόηση την έκανε δυνατή κατά την περίοδο του ονείρου η ανάπτυξη του, η σεξουαλική διέγερσή του και η σεξουαλική του έρευνα]³⁸ (Φρόντ 2014α: 494)

³⁷ Μεταφρασμένη στα ελληνικά παλιότερα ως αρχή της ηδονής.

³⁸ Η εντός αγκύλης παραπομπή παρατίθεται στο πρωτότυπο υπό τη μορφή υποσημείωσης υπ' αριθμόν 33.

Η σκηνή, λοιπόν υπήρξε όντως, διαπέρασε το ασυνείδητο του παιδιού, που μόνο όταν πλέον μπόρεσε αναπτυξιακά να οργανώσει τη λίμπιντο και τη σεξουαλικότητα του με τους όρους ανάπτυξης της παιδικής σεξουαλικότητας, η φαντασίωση επέστρεψε μέσα στο όνειρο με τους λύκους και εγγράφηκε στο σύστημα της συνείδησης (πρσ-συν), «Η ενεργοποίηση της πρωταρχικής σκηνής τον οδήγησε κατά τη διάρκεια του ονείρου στη γεννητική οργάνωση της σεξουαλικότητας» (ό.π.504). Εντούτοις ο Φρόντ είναι πρόθυμος να παραχωρήσει στον Γιούνγκ ένα τρόπον τινά κονστρουβιστικό στοιχείο περί φαντασίωσης. Στην πέμπτη ενότητα του κειμένου προβαίνει σε μια σειρά ανασκευών όπου, ενώ δεν υποχωρεί για τον πραγματικό πυρήνα της φαντασίωσης, «Γιατί το παιδί, όπως και ο ενήλικος, δεν μπορεί να παράγει φαντασιώσεις παρά μόνο με υλικό που κάπου έχει αποκτήσει [...]» (ό.π.515), εντούτοις παραδέχεται ότι αυτό το υλικό μπορεί να είναι αντλημένο από αλλού, για παράδειγμα από την εικόνα των ζώων που έρχονται σε επαφή σε συνδυασμό με μια πραγματική τρυφερή, αλλά όχι σεξουαλική συνύπαρξη των γονιών (ό.π.518).

Την «παραχώρηση» αυτή θα διευρύνει με ένα στοιχείο που τελικώς υπονομεύει καθολικά την αντίθετη θέση και φτάνει τον ίδιο τον στοχασμό του στα όρια του. Σημειώνει ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του Βόλφσμαν,

Θα ήθελα και εγώ να ξέρω, αν η πρωταρχική σκηνή ήταν φαντασίωση του ασθενούς ή πραγματικό βιώμά του, αλλά λαμβάνοντας υπόψη παρόμοιες περιπτώσεις πρέπει να πω, ότι κατά βάθος δεν είναι πολύ σημαντικό να αποφανθεί κανείς πάνω σ' αυτό. Οι σκηνές παρακολούθησης της σεξουαλικής συνεύρεσης των γονιών, της αποπλάνησης στην παιδική ηλικία και της απειλής ευνουχισμού, είναι αναμφισβήτητη κληρονομημένη κτήση, φυλογενετική κληρονομιά, αλλά μπορούν να είναι και προσωπικά βιώματα. [...] το παιδί καταφεύγει σε αυτά τα φυλογενετικά βιώματα, όταν τα προσωπικά βιώματα δεν επαρκούν. Γεμίζει τα κενά της ατομικής αλήθειας με προϊστορική αλήθεια, στη θέση της δικής του εμπειρίας, τοποθετεί την εμπειρία των προγόνων. (ό.π.561-562).

Έτσι λοιπόν ο Φρόντ θυσιάζει, εν μέρει, στη γιουγκιανή κριτική τον ατομικά πραγματικό πυρήνα της φαντασίωσης, την ώρα που θεμελιώνει έναν καθολικό, ειδολογικό πρωταρχικό πυρήνα στις φαντασιώσεις· έναν πυρήνα πραγματικό, προϊστορικό, του είδους, ο οποίος καταλήγει τελικά να επιβάλλεται στα ατομικά βιώματα, με τρόπο που οι πρωταρχικές φαντασιώσεις του είδους γίνονται το αίτιο της ατομικής φαντασίωσης, ένα σκαρίφημα σεναρίου, πάνω στο οποίο ο καθένας «γράφει» την ατομική του δραματουργία. Με τα λόγια του Φρόντ,

[...] τα φυλογενετικά κληρονομημένα σχήματα [...] όπως οι φιλοσοφικές «κατηγορίες», στεγάζουν τις εντυπώσεις της ζωής. Θέλω να υποστηρίξω την αντίληψη ότι αποτελούν κατασταλάγματα της ιστορίας του ανθρώπινου πολιτισμού. [...] Όπου τα βιώματα δεν ταιριάζουν στο κληρονομικό σχήμα, η φαντασία τα μεταποιεί [...] (ό.π.586)

Παρά το οριακό του φροϋδικού στοχασμού που διέπεται από μια τάση ανθρωπιστικού (ουμανιστικού με τη φιλοσοφική έννοια) ανθρωπολογικού στοχασμού, με ειδολογική καθολικότητα για την προέλευση της φαντασίωσης αυτή η απόληξη της φαντασιωτικής προβληματικής προσφέρει ένα κλειδί για την έννοια στο έργο του. Όλες οι πρωταρχικές φαντασιώσεις έχουν χαρακτηριστικά καταγωγικού μύθου, με τη δραστικότητα που αποδίδει στον μύθο ο Λεβί-Στρωσ (Claude Lévi-Strauss' 1908-2009), ο οποίος έγγραφε ότι οι «μύθοι σχηματίζονται μέσα στον άνθρωπο αλλά χωρίς αυτός να το γνωρίζει» και ότι «Οι μυθικές ιστορίες είναι, ή φαίνονται αυθαίρετες, χωρίς νόημα, αλλά παρόλα αυτά τις βλέπουμε να επανεμφανίζονται σε όλα τα μέρη του κόσμου» για να καταλήξει ότι οι μύθοι για τους λαούς χωρίς «επιστήμη» είναι «[...] μια ανάγκη ή επιθυμία να κατανοήσουν τον κόσμο που τους περιέβαλλε, τη φύση και την κοινωνία τους.» (Lévi-Strauss 1986: 23, 39, 48)

Χωρίς απόπειρα αυθαίρετων αναλογιών μεταξύ της λεβιστρωσιανής ανθρωπολογίας και της φροϋδικής ψυχανάλυσης, η περιοχή στοχασμού είναι κοινή. Οι πρωταρχικές φαντασιώσεις, αποτελούν αναπαραστάσεις καταβολής, ένα «γλωσσάρι» υποκειμενικής αποκρυπτογράφησης του άτακτου υλικού που το παιδί προσλαμβάνει κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Για τον λόγο αυτόν και οι τρεις μείζονες πρωταρχικές φαντασιώσεις, η γονεϊκή συνουσία, η αποπλάνηση, και ο ευνουχισμός προσφέρουν τη «λύση» στα μόνιμα παρόντα αινίγματα της ίδιας της οντολογικής προέλευσης του υποκειμένου (η αναπαραγωγή και η γέννηση), της μορφοποίησης της σεξουαλικότητας και, τέλος, της διαφοράς των φύλων που ο ευνουχισμός αποκρυπτογραφεί με τις ανάλογες θέσεις που καταλαμβάνει το υποκείμενο ταυτιστικά (Laplace και Pontalis 1986: 534). Αυτή η μετατόπιση του Φρόυντ που συντελείται το 1915 θα σημαίνει τελικώς και την εγκατάλειψη της θέσης για την πραγματική υπόσταση των φαντασιώσεων που εμφανίζονται μέσα στην ψυχαναλυτική διαδικασία (ό.π.: 535, 540), γεγονός που δεν μειώνει εντούτοις τα πορίσματα και τις θεωρητικοποιήσεις της προ του 1915 εργασίας του.

Έχοντας καλύψει τις βασικές πλευρές της φαντασιωτικής προβληματικής στο φροϋδικό έργο, θα κλείσουμε την παρούσα ενότητα και το κεφάλαιο με κάποιες παρατηρήσεις για τη θέση του υποκειμένου στη φαντασιωτική εκδραμάτιση και την επενέργεια της στο σχηματισμό του *Εγώ*³⁹. Η δραστικότητα της φαντασίωσης δεν

³⁹ Εδώ χρησιμοποιούμε την έννοια *Εγώ* με την φροϋδική συστηματικότητα της δεύτερης τοπικής θεωρίας για το ψυχικό όργανο και την εισήγηση του συστήματος Αυτό, Εγώ και Υπερεγώ. Το *Εγώ* δεν θα πρέπει να συγχέεται με την έννοια της συνείδησης ή γενικώς με μια τετριμμένη προσέγγιση του

εκτυλίσσεται προνομιακά μόνο στο ασυνείδητο, είτε την προσλάβουμε από την οπτική γωνία των πρωταρχικών φαντασιώσεων είτε από εκείνη των φαντασιωτικών ονείρων και των ονειροπολήσεων του συνειδητού βίου. Ως δραστηριότητα εννοούμε όσα ήδη έχουμε αναφέρει σε σχέση με τον σχηματισμό του ασυνειδήτου, τις ενορμήσεις και τις απωθήσεις που οργανώνονται στο εντεύθεν τους.

Ο Φρόυντ έχει δείξει, μέσα στην περίοδο που επεξεργάζεται το ζήτημα της φαντασίωσης, τους όρους με τους οποίους κατά μείζονα τρόπο αναδύεται το *Εγώ* και τον καθοριστικό ρόλο που έχει η λιβιδινική ενέργεια, η σεξουαλική ενόρμηση δηλαδή, στον σχηματισμό του *Εγώ*. Το ζήτημα πραγματεύεται αναλυτικά στο κείμενο του 1914, *Εισαγωγή στον ναρκισσισμό* και στο οποίο σημειώνει χαρακτηριστικά:

Σχηματίζουμε επομένως την αντίληψη μιας πρωταρχικής λιβιδινικής επένδυσης του *Εγώ*, κάτι από την οποία αποδίδεται αργότερα στα αντικείμενα, αλλά η οποία, κατά βάθος, παραμένει και συμπεριφέρεται προς τις επενδύσεις των αντικειμένων όπως το σώμα ενός πρωτοπλάσματος προς τους ψευδόποδες που έχει αναπτύξει. (Freud 2019: 12)

Η κατεύθυνση που χαράζει ο Φρόυντ για τον σχηματισμό του *Εγώ* οργανώνεται σε δύο διαστάσεις. Αφενός η σχέση υποκειμένου και *Εγώ*, δηλαδή του σημείου διατομής συνείδησης-ασυνειδήτου, σχηματίζεται ως μια σεξουαλικά ενορμητική σχέση του ασχημάτιστου εαυτού προς τον υπό ανάδυση σχηματισμένο· ως μια αυτοερωτική διαδικασία του ατόμου προς τον εαυτό του, αυτό που ονομάζει ναρκισσισμό, και η οποία παράγει σεξουαλική ικανοποίηση. Αφετέρου, και σύμφωνα με τη διαίρεση που κάνει ο Φρόυντ μεταξύ λίμπιντο του *εγώ* και λίμπιντο του αντικειμένου (Laplace και Pontalis 1986: 297), ακόμα και όταν η λιβιδινική ενέργεια επενδύεται σε άλλα αντικείμενα, ήτοι ανθρώπους, σχέσεις, φαντασιώσεις⁴⁰, η μέθοδος, το ιδίωμα επένδυσης γίνεται με τους όρους του πρωταρχικού ναρκισσισμού. Η επένδυση της σεξουαλικής ενόρμησης σε κάθε άλλο αντικείμενο σχετίζεται και καθορίζεται με τον αυτοερωτισμό του υποκειμένου που δομείται στην ανάδυση του *Εγώ*.

Το με ποιον τρόπο η φαντασιωτική προβληματική συνδέεται με αυτήν την πρωταρχική ναρκισσιστική διαδικασία θα ξεκαθαριστεί από τον Φρόυντ στη συνέχεια

συνειδησιακού κέντρου. Το *Εγώ* λειτουργεί περισσότερο ως οργανωτής της ψυχικής ζωής του υποκειμένου περιέχει τα συστήματα πρσ-συν αλλά συστήνεται εν πολλοίς ασυνείδητα. Είναι οργανωτής αμυντικών μηχανισμών έναντι των ασυνείδητων φαντασιώσεων και των ενορμήσεων αλλά ταυτόχρονα καθορισμένο από την ψυχική οικονομία του ασυνειδήτου. Βλ. σχετικά Freud 2008 και Laplace και Pontalis 1986: 144-159.

⁴⁰ Βλ. σχετικά τα όσα αναφέρει ο Freud στην ανάλυση του παιχνιδιού του παιδιού με την κουβαρίστρα και τις λέξεις Fort-Da. Στο Freud 2020β. Και «Μπορεί κάλλιστα το σεξουαλικό [του] ενδιαφέρον να έχει αποστραφεί εντελώς τον κόσμο και να έχει μετουσιωθεί σ' ένα παροξυμένο ενδιαφέρον για το θεϊκό, το φυσικό, το ζωικό, χωρίς η λίμπιντό του να έχει υποστεί μιαν ενδοστρέφεια προς τις φαντασιώσεις του ή χωρίς αυτή να έχει επιστρέψει στο *Εγώ* του.» (Freud 2019: 19).

του κειμένου, αλλά και σε όσα θα αναφέρει στο κείμενο *Χτυπούν ένα παιδί*. Ας δούμε δύο ενδεικτικά αποσπάσματα από την *Εισαγωγή στον Ναρκισσισμό*

Οι πρώτες αυτοερωτικές σεξουαλικές ικανοποιήσεις βιώνονται σε σχέση με τις ζωτικές λειτουργίες που εξυπηρετούν την αυτοσυντήρηση. Οι σεξουαλικές ενορμήσεις στηρίζονται αρχικά στην ικανοποίηση των ενορμήσεων του Εγώ, και αργότερα αυτονομούνται από αυτές· η ανάκλιση⁴¹ όμως φαίνεται ακόμη στο γεγονός ότι τα πρόσωπα που σχετίζονται με τη διατροφή, τη φροντίδα, την προστασία του παιδιού γίνονται τα πρώτα σεξουαλικά αντικείμενα, επομένως αρχικά η μητέρα ή το υποκατάστατό της. (Freud 2019: 26)

Και μερικές γραμμές παρακάτω συνεχίζει:

Λέμε ότι ο άνθρωπος έχει δύο πρωταρχικά σεξουαλικά αντικείμενα: τον ίδιο τον εαυτό του και τη γυναίκα που τον φροντίζει, και λέγοντάς το προϋποθέτουμε τον πρωτογενή ναρκισσισμό κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, η οποία ενδεχομένως εκφράζεται με δεσπίζοντα τρόπο στην επιλογή αντικειμένου που αυτή κάνει. (ό.π.27)

Γίνεται σαφές ότι ο σχηματισμός των σεξουαλικών ενορμήσεων και αυτή η πρωταρχική ναρκισσιστική κατεύθυνση για το υποκείμενο οργανώνεται μέσα από μια σεξουαλικά φαντασιωτική σχέση με τον άλλο που φροντίζει, τρέφει, προστατεύει το παιδί και αυτή η φαντασιωτική σχέση είναι καθοριστική για τους όρους με τους οποίους το υποκείμενο σχετίζεται σε όλη του τη ζωή.

Ο Φρόντ προσφέρει μια εμβριθέστερη πραγμάτευση αυτού του ζητήματος στην ανάλυση της «φαντασιωτική(ς) παράσταση(ς) “χτυπούν ένα παιδί”» (ό.π.61), όπου και αναδεικνύεται η θέση του ατόμου στη φαντασίωσή του και η προέλευσή της. Στο κείμενο παρουσιάζεται μια εντοπιζόμενη σε πολλαπλές αφηγήσεις αναλυόμενων φαντασιωτική παράσταση που, ενώ ξεκινούσε προσωποποιημένη, διερχόταν ενός σταδίου που κατέληγε στην απρόσωπη φράση «Χτυπούν ένα παιδί». Η κρίσιμη επισήμανση του Φρόντ γίνεται από τις πρώτες γραμμές του κειμένου όταν, ενώ γράφει πως οι φαντασιώσεις αυτές εμφανίζονται κατά την πρώτη σχολική ηλικία, περί τα έξι έτη του παιδιού, εντούτοις «Οι φαντασιώσεις ήδη υπήρχαν.» (ό.π.62).

Ας δούμε όμως ποιες είναι αυτές οι τρεις φάσεις αυτής της φαντασίωσης. Η πρώτη και η τρίτη εμφανίζονται κοντά. Στην πρώτη η διατύπωση εκτείνεται από το «Ο πατέρας χτυπά το παιδί» έως την κατασκευή του «Ο πατέρας χτυπά το παιδί που μισώ» (ό.π.69), μια εικόνα που συμπλέκει ανάμνηση με φαντασίωση και σχηματίζει μια παράσταση ξυλοδαρμού του άλλου, η οποία είναι πηγή ικανοποίησης για το παιδί. Στην δεύτερη, συντελείται η κρισιμότερη μετατόπιση, ο πατέρας είναι αυτός που χτυπά και

⁴¹Σύμφωνα με την υποσημείωση από το παρατιθέμενο κείμενο: «Ανάκλιση ή στήριξη (Anlehnung): το υποκείμενο επιλέγει το ερωτικό του αντικείμενο με βάση τις ανάγκες αυτοσυντήρησής του. (Σ.τ.Μ στο Freud 2019: 26)

πάλι, αλλά το παιδί είναι πλέον ο εαυτός, η φράση γίνεται: «Ο πατέρας μου με χτυπά» (ό.π.). Για να καταλήξουμε στην τρίτη φάση όπου ο αναλυόμενος θα πει, κάποιος χτυπά ένα παιδί, ένα αντίστοιχο της πατρικής μορφής, συνήθως κάποιος δάσκαλος και στο οποίο ο σχηματισμός καταλήγει ώστε να ειπωθεί «Είμαι προφανώς θεατής.» (ό.π.70).

Είπαμε ότι η πρώτη και η τρίτη φάση βρίσκονται κοντά, καθώς εντοπίζονται στον χώρο της συνείδησης, εμφανίζονται περισσότερο ως αναμνήσεις, παρά ως φαντασιώσεις και κυρίως δεν είναι αυτές που αρχικώς οργανώνουν τη σεξουαλική ικανοποίηση. Κέντρο αυτής της λιβιδινικής στιγμής θα είναι η δεύτερη φάση, η οποία-όπως σημειώνει ο Φρόυντ- «δεν υπήρξε ποτέ πραγματικά» και η οποία «Δεν έρχεται στη μνήμη ποτέ, δεν γίνεται ποτέ συνειδητή. Είναι μια κατασκευή της ανάλυσης [...]» (ό.π.70).

Χωρίς να επεκταθούμε στις πολλαπλές διαστάσεις αυτού του κομβικού κειμένου, που μεταξύ άλλων έχει ριζοσπαστικές θέσεις για τον έμφυλο προσανατολισμό, το μείζον επιχείρημα αφορά τρεις διαστάσεις: τον ερωτικό χαρακτήρα του σχετισμού με τον άλλο, τον ασυνείδητο τροπισμό της φαντασίωσης που κινεί τη μετέπειτα επιθυμία και τέλος τη δραστικότητα της ασυνείδητης φαντασίωσης στη σχέση με τον άλλο, καθώς η απόθηση της ασυνείδητης φαντασίωσης, να αγαπηθεί δηλαδή από τον πατέρα με μια μαζοχιστική διάσταση, θα σχηματιστεί στο συνειδητό βίο ως μια φαντασίωση αναστροφής όπου ως θεατής παρατηρεί τον ξυλοδαρμό. Με τα λόγια του Φρόυντ

Εύλογα θα υποθέσουμε ότι μέσω της απόθησης της αρχικά ασυνείδητης φαντασίωσης τίποτα δεν αλλάζει εντελώς. Όλα τα απωθημένα και τα υποκατάστατα για τη συνείδηση διατηρούνται στο ασυνείδητο και είναι ενεργοποιήσιμα. Το αποτέλεσμα της παλινδρόμησης σ' ένα προγενέστερο στάδιο της σεξουαλικής οργάνωσης είναι διαφορετικό. Γι' αυτή μπορούμε να πιστέψουμε ότι αλλάζει και τις σχέσεις στο ασυνείδητο, έτσι ώστε μετά την απόθηση να υπάρχει στο ασυνείδητο, και στα δύο φύλα, όχι η (παθητική) φαντασίωση να αγαπηθεί κανείς από τον πατέρα αλλά μαζοχιστική να ξυλοφορτωθεί από τον πατέρα. (ό.π.88-89).

Ο τελικός ασυνείδητος τροπισμός της φαντασίωσης ως διαμορφωτής του Εγώ και των, ας τις πούμε, συνειδητών φαντασιώσεων είναι καθοριστικός για τη συγκρότηση της ψυχικής και συνειδητής ζωής του υποκειμένου με τρόπο απaráγραπτο. Η φαντασίωση αποτελεί αίτιο κίνησης και διαμόρφωσης όλων των καθοριστικών στιγμών του υποκειμένου μέσα από μια πρωτογενώς αυτοερωτική σχέση που θα συναντηθεί με τους σημαντικούς άλλους. Ακόμα και αν τα όσα γράφουμε είναι ήδη καθορισμένα από το λακανικό λεξιλόγιο, δεν μπορούμε παρά να αναγνωρίσουμε πως καθίστανται δυνατά ακριβώς λόγω των διορατικών αναλύσεων της φροϋδικής

φασματογραφίας. Η εισαγωγή της φαντασιωτικής προβληματικής και της δραστικότητάς της, επέτρεψε τη μετέπειτα «αναβάθμιση» της φαντασίωσης σε βαθμίδα του βίου του υποκειμένου, «μολύνοντας» τη σκέψη της φιλοσοφίας και των επιστημών του ανθρώπου με τροπισμούς της έννοιας της φαντασίας που την επανάφεραν στη θέση που της αναλογεί, πέραν δηλαδή του ορίζοντα της πλανημένης συνείδησης. Τα φροϋδικά φαντάσματα, στα γραπτά του και στο νέο επιστημονικό παράδειγμα που εισηγήθηκαν, θα γίνουν τελικώς για την ψυχαναλυτική θεωρία και για τις επιστήμες του ανθρώπου φαντάσματα του Φρόυντ που πάντα θα καθορίζουν, θα στοιχειώνουν τη σκέψη μας.

IV. Φαντάσματα του Φρόυντ

Όντως, πιστεύω ότι η επιστροφή στα φροϋδικά κείμενα [...] μας έδωσε [...] την ολοένα και πιο σίγουρη αίσθηση ότι δεν υπάρχει πιο ολοκληρωμένη σύλληψη της ανθρώπινης πραγματικότητας από εκείνη που συγκροτεί η φροϋδική εμπειρία, και ότι δεν γίνεται να μην επιστρέφει κανείς στις πηγές και να μην επιλαμβάνεται των κειμένων αυτών με όλες τις σημασίες της λέξης. (Λακάν 2008:21)

Είναι αδύνατο στις ημέρες μας να αρθρωθεί επιστημονικός ή κλινικός λόγος για την ψυχαναλυτική εμπειρία και το corpus της θεωρίας της χωρίς να περιληφθεί, έστω και σιωπηρά, κάποια έννοια που η προέλευσή της βρίσκεται στο πολυσχιδές έργο του Ζακ Λακάν. Παρά το γεγονός αυτό, που το μαρτυρούν ακόμα και οι πιο μανιώδεις πολέμιοι του⁴², το έργο και η προσωπικότητα του Λακάν προκαλούν ακόμα σήμερα, 43 χρόνια μετά τον θάνατό του, πάθη, ενώσεις, διασπάσεις και πολεμικές διαφωνίες. Ο Λακάν, δεν στέκει μακριά, απολαμβάνοντας την πίπα του βυθισμένος σε μια πολυθρόνα και χαίροντας εκτίμησης από το ψυχαναλυτικό κίνημα, όπως ο Σίγκμουντ Φρόυντ. Η

⁴²Σε ένα σχετικό, κείμενο, εκδομένο σχετικά πρόσφατα, η λεγόμενη «πληκτρού του Λακάν», δηλαδή η δακτυλογράφος των σεμιναρίων του, Ελληνίδα και πλέον ψυχαναλύτρια, καταθέτει μια αμφιλεγόμενη προσωπική μαρτυρία κριτικής στον Λακάν και τους συνεχιστές της κληρονομιάς του. Το κείμενο μοιάζει περισσότερο να εμφορείται από αυτό που στο ψυχαναλυτικό λεξιλόγιο θα χαρακτηρίζαμε «μεταβιβαστικό πρόβλημα» και μια, ψυχικής ορμής, αποτίμηση του Λακάν που στερείται συστηματικών επιχειρημάτων. Παρά την ισοπεδωτική κριτική η συντάκτρια διευκρινίζει: «Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι ο Λακάν επεξεργάστηκε μέσα στα χρόνια έννοιες τις οποίες χρησιμοποίησαν και ακόμα χρησιμοποιούν πολλοί συνάδελφοι στην κλινική τους εργασία. Ορισμένες από αυτές τις έννοιες έχουν γίνει τόσο πολύ αναπόσπαστο κομμάτι της γαλλικής ψυχαναλυτικής σκέψης ώστε κανείς μας όσο «αντιλακανικός» κι αν είναι, δεν μπορεί να περηφανευτεί ότι δεν τις επικαλέστηκε από καιρού εις καιρόν. [...] (Πιερράκου 2015: 27). Παρά τον μετέπειτα χαρακτηρισμό της απάτης που η συντάκτρια του πονήματος αυτού αποδίδει στον Λακάν και το εγχείρημά του αναγνωρίζει τη συμβολή του και την παγίωση των όρων του ως κομβικούς μέσα στην ψυχαναλυτική διαδικασία.

εικόνα του με τα πλουμιστά, φλοράλ πουκάμισα, το παθιασμένο του πρόσωπο και το τριπλοπλεγμένο τσιγάρο στην άκρη του στόματός του, προκαλούν και σήμερα συναισθήματα που είναι μακριά από την καθολική αποδοχή και ανά περιπτώσεις χαρακτηρίζουν τον ίδιο και το έργο του απάτη, τη διδασκαλία του ακατανόητη φλυαρία και τον ίδιο τσαρλατάνο⁴³ της γαλλικής διανόησης.

Ο Λακάν είναι ένα πρόσωπο που στοιχειώνει την ψυχαναλυτική θεωρία άπαξ και η διδασκαλία του, οι ρίζες της οποίας βρίσκονται ήδη στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, γνωρίζει ευρεία δημοσιότητα την πάνσπερμη δεκαετία του '60 στη Γαλλία⁴⁴. Είναι δε εκείνος ο θεωρητικός που αυτό που οι Laplace και Pontalis ονόμασαν φαντασιωτική προβληματική το συστηματοποίησε και το ενέταξε μέσα στο τριμερές σχήμα του για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας στη διατομή ασυνείδητου – συνειδητού που είναι το ομιλόν υποκείμενο. Πριν στοιχειώσει όμως, ο Λακάν υπήρξε ο ίδιος στοιχειωμένος, κατειλημμένος από το φροϋδικό διάβημα, το κείμενο, τον λόγο, τον ζωντανό Φρόντ της ανακάλυψης του ασυνείδητου. Άλλωστε η περίοδος που συμβατικά αποκαλείται ως πρώτος ή κλασσικός Λακάν (Καββαθάς, Ράπτης, στο Weber 2021: XII), από τα χρόνια του σεμιναρίου στο ψυχιατρείο της Αγίας Άννας (Centre Hospitalier Sainte-Anne) το 1953 έως και τον «αφορισμό» του από την Διεθνή Ψυχαναλυτική Εταιρία (ΔΨΕ-IPA) το Νοέμβριο του 1963, είχε επιστεγαστεί από τον τίτλο-σύνθημα για την *επιστροφή στον Φρόντ*: σχέδιο ζωής που δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ. Υπό αυτήν την έννοια, το έργο του Λακάν είναι τα φαντάσματα του Φρόντ.

Η εποπτεία του έργου του, πόσο μάλλον η ανάσυρση της συγκεκριμένης θεματικής της φαντασίας, της φαντασίωσης και της έννοιας του φαντασιακού είναι ένα προκλητικό και πολλές φορές αδύνατο εγχείρημα. Η δευτερογενής βιβλιογραφία συνιστά ένα σχεδόν αυτόνομο πεδίο, οργανωμένο στην ετερογένεια των «σχολών» σκέψης που σχηματίστηκαν μετά τον θάνατο του Λακάν από εκείνους που αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στην ερμηνεία του έργου του, από τον αποκλειστικό εκδότη των σεμιναρίων του Λακάν, τον Ζακ-Αλέν Μιλέρ (Jacques - Alain Miller 1944-), εκείνους της ιδιότυπης «ζιζεκιανής» προσέγγισης, ήτοι την λακανικό-

⁴³ Κατά μία γνωστή αποστροφή του Νόαμ Τσόμσκι (Avram Noam Chomsky· 1928-) για τον Λακάν σε μια συνέντευξη του το 2012 συζητώντας για τον Ζίζεκ και τοποθετούμενος για τον Γάλλο ψυχαναλυτή: «Τον Ζακ Λακάν τον ήξερα πραγματικά. Κάπως μου άρεσε. Κάναμε συναντήσεις με όλους τους μία στο τόσο, αλλά, ειλικρινά, νόμιζα ότι ήταν τελείως τσαρλατάνος, που απλώς πόζαρε μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες όπως κάνουν πολλοί διανοούμενοι του Παρισιού. Γιατί αυτό έχει επιρροή, δεν έχω την παραμικρή ιδέα, δεν βλέπω κάτι που θα έπρεπε να έχει επιρροή» Βλ. σχετικά: <http://www.critical-theory.com/noam-chomsky-calls-jacques-lacan-a-charlatan/>, τελευταία ανάκτηση: 15/09/2024.

⁴⁴ Έχουμε ασχοληθεί και αλλού με μια παρουσίαση του μεταπολεμικού θεωρητικού στερεώματος στη Γαλλία, βλ. Γαστεράτος 2024.

μαρξιστική «Σχολή της Λουμπλιάνα»⁴⁵, μέχρι τους ετερόδοξους λακανικούς εκτός της Παγκόσμιας Εταιρίας Ψυχανάλυσης, και φυσικά όλη εκείνη την έκταση στοχαστών των επιστημών του ανθρώπου, που αναφέρονται στον Λακάν ως εργαλείο για την πολιτισμική, λογοτεχνική και κινηματογραφική θεωρία, τις σπουδές φύλου και εν γένει την κοινωνική θεωρία⁴⁶.

Φυσικά η δυσκολία δεν είναι μόνο δευτερογενής, είναι πρωτίστως πρωτογενής. Ο λακανικός λόγος αποτυπώθηκε σε γραπτή εκδοχή άπαξ, στα *Γραπτά (Ecrits)*, ενώ το υπόλοιπο του έργου, μείζον για αυτό που γνωρίζουμε ως λακανικό λόγο, εκτείνεται στα σεμινάρια του, ετήσια για περίπου είκοσι έξι χρόνια, τα οποία βλέπουν αργά το φως της δημοσιότητας μέχρι και τις ημέρες μας. Ταυτόχρονα, κατά οξύμωρο τρόπο κάποια από αυτά έχουν ήδη καταστεί κλασσικά. Έννοιες και θεματικές επανέρχονται στον Λακάν αλλάζοντας θέση, τροποποιούμενη και μετατοπιζόμενη, διατηρώντας πάντα μια ρευστή σφριγηλότητα.

Έχοντας υπόψιν μας τα παραπάνω, θα κινηθούμε κυρίως στη δεκαετία του κλασσικού Λακάν, από το 1953 έως και το 1963, αλλά επιτρέποντας στην πραγμάτευσή μας να αντλεί τόσο από την περίοδο πριν το 1953, συγκεκριμένα το διάσημο κείμενο για το *Στάδιο του Καθρέφτη*, ως και το 11ο σεμινάριο, του 1964, *Οι τέσσερις θεμελιακές αρχές της ψυχανάλυσης*, με τρόπο που θα εξυπηρετήσει τη θεματική μας, και την κατανόηση του φαντασιακού επιπέδου και της φαντασίωσης στο λακανικό στοχασμό.

Γενεσιουργός σχέση: Εγώ έναντι υποκειμένου

Ολοκληρώσαμε το κεφάλαιο για τον Φρόντ, επισημαίνοντας τον κομβικό ρόλο της φαντασιωτικής προβληματικής στον σχηματισμό του *Εγώ*. Όπως δείξαμε, η δεύτερη τοπική θεωρία του Φρόντ, διαμόρφωσε μια αναπαράσταση για την ψυχοσωματική ενότητα, όπου τοποθέτησε το *Εγώ* στο ρόλο του οργανωτή της συνείδησης, δηλαδή ενός μηχανισμού ο οποίος λειτουργεί ως αμυντικός και σχηματίζεται στην οριογραμμή των συστημάτων της συνείδησης και του ασυνειδήτου. Αυτή την κατεύθυνση κατέστησε συστηματική και αφετηριακή για την υποκειμενικότητα ο Λακάν με το κείμενό του που είναι συνάμα και η προσωπική του αφετηρία στη θεωρία.

⁴⁵Βλ. σχετικά τον πρόλογο του Θ. Λάγιου στο Tomšič 2020: 10.

⁴⁶Βλ. σχετικά Homer 2017: 9 κ.ε.

Σύμφωνα με τη σχετική «μυθολογία»⁴⁷ το κείμενο υπό τον πλήρη τίτλο *Το Στάδιο του Καθρέφτη ως διαμορφωτής της λειτουργίας του Εγώ όπως αυτή μας αποκαλύπτεται στην ψυχαναλυτική εμπειρία*⁴⁸ εκφωνείται από τον Λακάν το 1936 στο 14^ο συνέδριο της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Εταιρίας στο Μάριενμπαντ. Παρά την τότε ανακοίνωση, η εκδοχή η οποία παρουσιάζεται και περιλαμβάνεται τελικώς και στα *Γραπτά* είναι αυτή του 1949, 13 χρόνια μετά τη θρυλούμενη πρώτη εκφώνηση, και πάλι σε συνέδριο της IPA.

Το κείμενο είναι θεμελιακό για τη λακανική προοπτική σύλληψης της υποκειμενικότητας, σε σχέση με τη δραστικότητα της εικόνας, την εργασία ταύτισης και ταυτόχρονης αλλοτρίωσης του μικρού του ανθρώπου από αυτή, και τελικά τη ριζική επενέργεια μιας φαντασιωτικής συνθήκης στην ανάδυση του συνόλου της δομής του ανθρώπου. Σημειώνει ο Λακάν:

Αρκεί να κατανοήσουμε το στάδιο του καθρέφτη *σαν μια ταύτιση* με το πλήρες νόημα που δίνει η ψυχανάλυση σε αυτό τον όρο: δηλαδή ως μετασχηματισμό που υφίσταται το υποκείμενο όταν αναλαμβάνει μια εικόνα – της οποίας ο προκαθορισμός για το προσίδιο αποτέλεσμα αυτής της φάσης υποδηλώνεται επαρκώς από τη χρήση στη θεωρία του αρχαίου όρου *imago*.

Η αγαλλιακή ανάληψη της κατοπτρικής του εικόνας από το βυθισμένο στην κινητική αδυναμία και την διατροφική εξάρτηση πλάσμα, όπως είναι ο μικρούλης άνθρωπος σ' αυτό το *νηπιακό* στάδιο (*infans*), θεωρούμε λοιπόν ότι μας αποκαλύπτει σε παραδειγματική κατάσταση τη συμβολική μήτρα όπου το *εγώ* (*je*) κατασταλάζει σε μια πρωταρχική μορφή, πριν εξαντικειμενιστεί μέσα στη διαλεκτική της ταύτισης με τον άλλο και πριν η γλώσσα του αποδώσει τη λειτουργία του ως υποκειμένου μέσα στη διάσταση του καθολικού. (Λακάν 2012: 10-11)

Το απόσπασμα είναι αρκετά διαυγές για τη λακανική προβληματική, η οποία συναντιέται με τη φροϋδική προοπτική της πρωταρχικής φαντασίωσης ως καθοριστική στην ενστάλαξη των *εγωτικών* δομών. Πριν την έλευση του άλλου, πριν την γλώσσα, η εικόνα του εαυτού θεμελιώνεται ως αλλότριος τόπος ταύτισης, ελλειμματικός ήδη ως προς τη σωματική πραγματικότητα, και όχι μόνο, του μικρούλη ανθρώπου, του νηπίου⁴⁹.

Η διαμόρφωση μιας πρώτης μήτρας του εγώ (Λακάν 2021:178) κατά το κατοπτρικό στάδιο χαρακτηρίζεται από δύο ψυχικές συνθήκες για το νεοαναδυόμενο

⁴⁷ Για την αναλυτική παρουσίαση του περιστατικού του 1936 καθώς και για τη διαδρομή του εν λόγω κειμένου βλ. σχετικά: Homer 2017: 37-38.

⁴⁸ Ακολουθούμε εδώ *αλλά* και σε όσα παραθέματα ακολουθήσουν από το εν λόγω κείμενο την μετάφραση του Δ. Βεργέτη από το τχ. 2 του περιοδικού *Fort-Da*.

⁴⁹ Σύμφωνα με τη σχετική επισήμανση του μεταφραστή «*Infans* [...] είναι το ακριβές ισοδύναμο του του αρχαιο-νέο-ελληνικού *νηπίου*: νη-έπος (έπος = λόγος). *Νήπιο* (*infans*) είναι συνεπώς το πλάσμα που στερείται λόγου.» (Βεργέτης στο Λακάν 2012: 17).

εγώ. Συνθήκες που ο Λακάν θα εντοπίσει και θα αναλύσει εκτενέστερα στο τέταρτο σεμινάριο με τον τίτλο *Η σχέση αντικειμένου*, του 1956-57. Από τη η μία, το νήπιο λαμβάνει μια καθυστερημένη ευχαρίστηση από την αποκατάσταση μιας ολότητας και λειτουργικότητας ενός σώματος που μέσα στην «οργανική ανεπάρκεια της φυσικής πραγματικότητά[ς] του» (Λακάν 2012: 13) δεν έχει κατακτήσει ακόμα· από την άλλη, η ριζική εξωτερικότητα και ξενότητα με την οποία υποδέχεται αυτή την εξωτερική εικόνα και η οποία σε μεταγενέστερο στάδιο θα λάβει και τη μορφή του μητρικού άλλου, χαρακτηρίζεται από την επιθετικότητα του πρωταρχικού ναρκισσισμού και των συναφών ενορμήσεων που του προσιδιάζουν. Με τα λόγια του Λακάν

Ο όρος πρωτογενής ναρκισσισμός με τον οποίο η θεωρία δηλώνει τη λιμπιντική επένδυση που χαρακτηρίζει αυτή τη στιγμή [σ.σ. περάτωσης του σταδίου του καθρέφτη] [...] φωτίζει επίσης τη δυναμική αντίθεση που προσπάθησαν να ορίσουν μεταξύ αυτής της λίμπιντο και της σεξουαλικής λίμπιντο, όταν επικαλέστηκαν τα ένστικτα καταστροφής ή θανάτου για να εξηγήσουν την προφανή σχέση της ναρκισσιστικής λίμπιντο με την αλλοτριωτική λειτουργία του εγώ, με την επιθετικότητα που πηγάζει απ' αυτή σε κάθε σχέση με τον άλλο [...] (ό.π.15).

Ο Λακάν επιστρέφει ήδη από την πρώτη φάση της διδασκαλίας του στο εντασιακό και άλυτο ζήτημα μεταξύ πρώτης και δεύτερης φρουϊδικής θεωρίας, ειδικά δε σε εκείνο το ισχνό, στον Φρόντ, ζήτημα της ενόρμησης θανάτου. Η διάσταση μεταξύ ενορμήσεων ζωής και θανάτου έρχονται, στον Λακάν, να συμπλεχθούν σε μία ενορμητική απαρχή, μονιστικά οργανωμένη (Μιλέρ 2012: 29), ερχόμενη να επιλύσει μια πρωτογενή σχάση· σύμπλεξη η οποία «επιτυγχάνεται» με τη διαμεσολάβηση της *imago*, της φαντασίας. Αυτή η καταστατική διαίρεση αφορά ό,τι δανειζόμενος από την βιολογία ο Λακάν θα κωδικοποιήσει ως *ειδολογική πρωιμότητα της γέννησης* (Λακάν 2012:13), δηλαδή μια συνθήκη στην οποία ο άνθρωπος, αυτό το χωρίς λόγο πλάσμα, εγκαθίσταται μέσα σε έναν φυσικό κόσμο για τον οποίο είναι οργανικά ανέτοιμος.

Το μικρό του ανθρώπου, διασχίζει αυτήν τη δομική ασυμμετρία μεταξύ του πραγματικού της οργανικής του υπόστασης και του εικονικού του σώματός του, όπως αυτό του αποδίδεται από το κάτοπτρο, οικοδομώντας μια φανταστική επάρκεια. Ικανοποιείται από αυτήν την πρωταρχική φαντασίωση, την απολαμβάνει ναρκισσιστικά, αλλά καθώς –όπως μας έδειξε ο Φρόντ στο *Χτυπούν ένα παιδί*– η ασυνείδητη φαντασίωσή μας μάς καθιστά θεατές, παρατηρεί αυτήν την εικόνα ως άλλος, διαμορφώνοντας μια πρωταρχική επιθετικότητα απέναντι της, ήτοι αυτό που στη μετέπειτα θεωρία του Λακάν θα κατανοηθεί ως ενόρμηση θανάτου.

Το σώμα είναι ένα ανεπίλυτο αίγιγμα για τη ζωική μορφή άνθρωπος, το οποίο καλείται να επιλύσει καταφεύγοντας στην εικόνα, στη φαντασίωση, και έτσι εισάγεται στην τάξη του υποκειμένου. Απολαμβάνει κάτι ήδη ελλειμματικό, ικανοποιείται πάνω σε μια ριζική ασυμμετρία (ό.π.32) και αυτήν τη σχέση τη μεταγγίζει τρόπον τινά στην ίδια του την ύπαρξη ως ένα μη υπερβάσιμο διαχωρισμό. Επιπλέον, αυτή η διαίρεση θα αναδιπλασιαστεί και μέσω της παρουσίας του άλλου, συγχωνεύοντας τη στιγμή ικανοποίησης για την ολότητα με μια στιγμή απογοήτευσης για την πραγματική αδυναμία του κατά τα άλλα, στην εικόνα, συνεκτικού σώματος. Με τα λόγια του Λακάν από το τέταρτο σεμινάριο:

Πρόκειται για μια [θεωρητική]⁵⁰ ανακατασκευή που δεν διαψεύδεται από την εμπειρία, και ο αγαλιαστικός χαρακτήρας αυτής της συνάντησης δεν αμφισβητείται. Πρέπει όμως να μην μπερδεύουμε δύο πράγματα.

Υπάρχει, από τη μία πλευρά, η εμπειρία της κυριαρχίας, η οποία θα προσδώσει στη σχέση του παιδιού με το δικό εγώ ένα στοιχείο βασικού *splitting*, διαχωρισμού από τον ίδιο του τον εαυτό που θα παραμείνει μέχρι τέλους. Υπάρχει, από την άλλη πλευρά, η συνάντηση με την πραγματικότητα του κυρίου. Στο μέτρο που παρέχεται στο υποκείμενο η μορφή της κυριαρχίας υπό τη μορφή μιας ολότητας αλλοτριωμένης μεν προς τον εαυτό του, αλλά στενά συνδεδεμένης μ' εκείνο και εξαρτώμενης από εκείνο, έχουμε αγαλλίαση. Όμως το πράγμα διαφέρει όταν, αφού του παρασχέθηκε αυτή η μορφή, συναντήσει την πραγματικότητα του κυρίου. Έτσι, η στιγμή του θριάμβου του είναι και ο διερμηνέας της ήττας του. Όταν το υποκείμενο έχει ενώπιόν του την ολότητα υπό τη μορφή του μητρικού σώματος, διαπιστώνει ότι δεν το υπακούει. Όταν ενεργοποιείται η αντανakλώμενη κατοπτρική δομή του σταδίου του καθρέφτη, τότε η μητρική παντοδυναμία αντανakλάται [στο παιδί] σε καθαρά καταθλιπτική θέση, οπότε προκύπτει το αίσθημα ανημπόριας του παιδιού. (Λακάν 2021:188)

Η εισαγωγή του άλλου ως συμμετέχοντα όρου σε αυτήν την αρχική φαντασιωτική διαλεκτική του αναδυόμενου εγώ με το κατακερματισμένο σώμα είναι κομβική, καθώς καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο σχετιζόμενη με τον άλλο, από τον αρχέγονο μητρικό άλλο και τον εαυτό ως άλλο μέχρι κάθε άλλο επιθυμητό αντικείμενο, συνοδευόμαστε από αυτήν την αρχική φαντασίωση και τις συναφείς ενορμήσεις που της προσιδιάζουν: μια ορμή ζωής και μια ορμή επιστροφής στο ανόργανο, ενορμήσεις που τις απολαμβάνουμε με τη συμμετοχή του άλλου και την κατάληψη θέσεων που εξυπηρετούν αυτήν τη σκηνοθεσία.

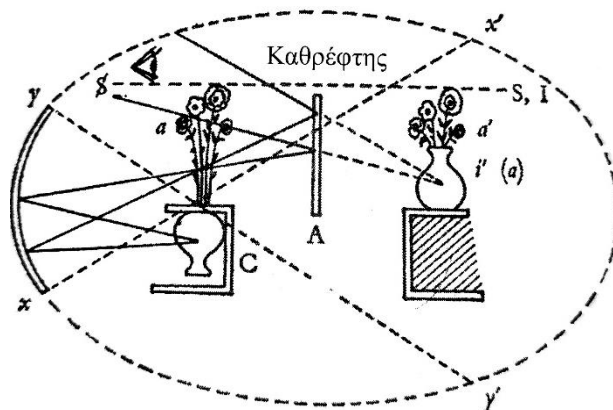
Ο Λακάν με αυτήν την εν πολλοίς αφητηριακή και ιδρυτική πράξη του εγχειρήματός του γεφυρώνει το ζήτημα των πρωταρχικών φαντασιώσεων με τη συγκρότηση όχι μόνο του ασυνειδήτου αλλά και του όλου της υποκειμενικότητας. Ο εαυτός «δίνεται» ως εικόνα (Homer 2017: 48) και αυτή είναι η πλέον καθοριστική,

⁵⁰ Η αγκύλη όπως εμφανίζεται στην ελληνική μετάφραση.

προϊστορική φαντασίωση για το υποκείμενο, ένα τελικώς απολύτως φασματικό πλάσμα δικό και αλλότριο την ίδια στιγμή. Αυτό που εκ πρώτης όψεως μοιάζει με ολότητα, το υποκείμενο, δεν είναι παρά προϊόν μιας ανεξάλειπτης σχάσης. Αυτή η προβληματική θα αποτελέσει έναν βασικό και διαρκώς επανερχόμενο άξονα του λακανικού έργου, ο οποίος θα ενσωματωθεί στο τριμερές σχήμα του: φαντασιακό-συμβολικό-πραγματικό μέσα από τη χρήση του οπτικού σχήματος στις πολλαπλές εκδοχές του.

Το πλήρες οπτικό σχήμα είναι το παρακάτω, όπως εμφανίζεται στην ελληνική έκδοση του όγδοου σεμιναρίου του Λακάν, του 1960-1961, υπό τον τίτλο: *Η Μεταβίβαση*

51

Πλήρες οπτικό σχήμα

Με τη χρήση αυτού του σχήματος, το οποίο ήδη από το πρώτο σεμινάριο, του 1954, *Τα τεχνικά γραπτά του Φρόντ*, επιχειρεί να παρουσιάσει τη δραστικότητα του φαντασιακού για το υποκείμενο, τη διαπλοκή του με το συμβολικό και την καταγωγή αυτής της διαδικασίας από το απροσπέλαστο πραγματικό.

Σας υπενθυμίζω αυτήν την παλιά ιστορία, που έχει να κάνει με τα διασκεδαστικά πειράματα κλασικής φυσικής, της λεγόμενης ανταπάτης του αναποδογυρισμένου μπουκέτου. Χάρη στην επέμβαση ενός σφαιρικού καθρέφτη που τοποθετείται πίσω από ένα ορισμένο μοντάζ κάνουμε να εμφανιστεί μια εικόνα που –το υπογραμμίζω– είναι πραγματική. Θέλω να πω ότι δεν πρόκειται για μια εικονική

⁵¹ Σχετικά με τις σημάνσεις του σχήματος όπως παρατίθεται στη σημείωση της ελληνικής έκδοσης: « – τα πραγματικά λουλούδια με το γράμμα *a* αντιπροσωπεύουν τα μερικά αντικείμενα (στήθος, κόπρανα, φαντασιακός φαλλός, πίδακας ούρων, βλέμμα, φωνή...) – το βάζο, C (corps), αντιπροσωπεύει το σώμα· η πραγματική εικόνα του βάζου *i(a)*, image (εικόνα) του (*a*), δεν εμφανίζεται στο σχήμα αφού το υποκείμενο, S δεν μπορεί να το διακρίνει. Αυτή η εικόνα, που αποτελεί την αφετηρία αυτού του θεωρητικού μοντέλου, αντιπροσωπεύει την κεντρική λειτουργία της ναρκισσιστικής επένδυσης. Το υποκείμενο την βλέπει μόνον μέσα από τον επίπεδο καθρέφτη, *i'(a)*: – ο επίπεδος καθρέφτης σημειώνεται ως A· η εικόνα *i'(a)* εκπροσωπεί το ιδεώδες εγώ· -συμμετρικό του S, ως προς τον επίπεδο καθρέφτη, το S, εκπροσωπεί τη θέση του υποκειμένου στην εικονική περιοχή του καθρέφτη – το πεδίο *x' y'* είναι ο κώνος ορατότητας. Πρέπει το S να βρίσκεται εντός του συγκεκριμένου πεδίου ώστε η ανταπάτη να προκύψει· τέλος, I αντιπροσωπεύει το ιδεώδες εγώ.» (Σημείωμα των επιμελητών της έκδοσης στο Λακάν 2020: 373)

απεικόνιση που δημιουργείται μέσω του καθρέφτη. Με την προϋπόθεση ότι έχουμε δείξει τη δέουσα ακρίβεια σε ορισμένες συνθήκες του περιβάλλοντος φωτισμού, η εικόνα του μπουκέτου, που στην πραγματικότητα κρύβεται στο κάτω μέρος μιας βάσης, υψώνεται πάνω από αυτήν. [...] Εδώ για λόγους που σχετίζονται με την παρουσίασή μου και τη μεταφορική χρήση που θέλω να κάνω, αυτό που είναι κρυμμένο κάτω από τη βάση, στην υλικότητά του ως αυθεντικό κεραμικό, είναι το ίδιο το βάζο. (Λακάν 2020: 372-373)

Σε αυτό το μοντάζ, αυτό που είναι κρυμμένο είναι το βάζο, σημειωμένο στο σχήμα με το λατινικό γράμμα C από τη λέξη corps, το σώμα· αυτό που είναι το κρυμμένο και για «χάρη» του οποίου οργανώνεται η αυταπάτη ώστε να σχηματιστεί είναι το σώμα. Ο Λακάν επιστρέφει στην ιδρυτική θεματική του, της οργανικής ανεπάρκειας ή πρωιμότητας του νηπίου, σπεύδοντας όμως να ξεκαθαρίσει: «[...] αυτό το μικρό μοντάζ [...] δεν έχει απολύτως καμία όχι μόνο απαίτηση αλλά ούτε και πιθανότητα να αντιπροσωπεύσει οτιδήποτε της τάξης του οργανικού» (Λακάν 2020: 378). Αυτό για το οποίο έχει σκοπό να μιλήσει με τη χρήση του οπτικού σχήματος είναι ξανά, με πλήρη τρόπο, εκείνο το χάσμα μεταξύ της οργανικής υπόστασης, της φαντασιακής συγκρότησης της φιγούρας του εγώ, της δραστικής επενέργειας, μετά τον κατοπτρισμό του άλλου (του σημαινόμενου με A, Μεγάλου Άλλου) σε αυτή τη φαντασίωση, και τέλος την οριστική χάραξη, το τελεσίδικο σημάδεμα του υποκειμένου από αυτήν την πρώτη συνάντηση με την εικόνα μας, ως φανταστικό μέγεθος, και τον Άλλο ως μέτοχο αυτής της φαντασίωσης.

Η περιβόητη επιστροφή στον Φρόντ είναι σαφής και σε αυτό το κείμενο, καθώς ο Λακάν παρακολουθεί τη θεματική του πρωταρχικού ναρκισσισμού, ως όρο συγκρότησης του εγώ, φέρνοντας στα όρια της την οιδιπόδεια προβληματική και τις ενορμήσεις που της προσιδιάζουν. Η οργάνωση του οπτικού σχήματος περιλαμβάνει δύο πλευρές που εισάγουν στο παιχνίδι μεταξύ του κλασσικού φροϋδικού ιδεώδες του εγώ⁵² και του ιδεώδες εγώ⁵³, που είναι η κομβική έννοια πάνω στην οποία εργάζεται ο Λακάν στο οπτικό σχήμα.

⁵² Στη φροϋδική θεωρία η έννοια του ιδεώδους του εγώ σχηματίζεται συμμετρικά με την εξέλιξη των δύο τοπικών θεωριών. Εντελώς σχηματικά, η έννοια του ιδεώδους του εγώ αντιστοιχεί στο υπερεγώ είτε ως εναλλακτικό όρο που αφορά στη λειτουργία του υπερεγώ για το άτομο, δηλαδή ως όρο ιδανικής ταύτισης είτε ως μια ιδιαίτερη δομή εντός του υπερεγώ. Γενικώς ο όρος είναι συνδεδεμένος με τον πρωταρχικό ναρκισσισμό. (Laplace και Pontalis 1986: 270).

⁵³ Ο Λακάν ανασύρει από το φροϋδικό corpus τη διάκριση μεταξύ ιδεώδους εγώ και ιδεώδους του εγώ, όπως σημειώνεται σχετικά από τους επιμελητές της ελληνικής έκδοσης: «Ο Λακάν, στην εργασία του για το *Στάδιο του Καθρέφτη*, θα λάβει υπόψιν του τη διάκριση ανάμεσα στο “ιδεώδες εγώ” και “Ιδεώδες του εγώ”. Το πρώτο ως πηγή φαντασιακής προβολής, το δεύτερο ως συμβολική ενδοβολή, έχουν αμφότερα σχέση με το στάδιο του καθρέφτη.» (Σημείωμα των επιμελητών στο Λακάν 2020: 372)

Ας δούμε όμως το οπτικό σχήμα, αριστερά υπάρχει το διαγραμμένο S, το υποκείμενο, ως υποκείμενο του ασυνειδήτου, το οποίο μπορεί να συλλάβει μόνο ό,τι βρίσκεται στο ύψος του ματιού, δηλαδή τα είδωλα του διπλού κατοπτρισμού. Η πραγματική εικόνα του βάζου, του σώματος, παραμένει αποκλεισμένη, είναι ανάποδα κάτω από το διαγραμμένο υποκείμενο· στο βάζο-σώμα προβάλλει μόνο, αφού προσκρούοντας ως εικόνα στον κοίλο καθρέφτη, κατοπτρίζεται πάνω στον επίπεδο καθρέφτη, τον μεγάλο Άλλο και με αυτόν τον τρόπο το υποκείμενο αποκτά πρόσβαση στο ιδεώδες εγώ [*i'* (*α*)]. Συμπεραίνουμε ότι το πραγματικό του σώματος είναι πάντοτε αποκλεισμένο, και ότι η σύνθεση της ψυχοσωματικής μας ενότητας, που ξεκινά με το σώμα, συγκροτεί ένα ιδεώδες εγώ, ένα ιδανικό για τον εαυτό, μόνο μέσω της μεσολάβησης σε αυτό το παιχνίδι της εικόνας, κάποιου άλλου.

Μέσω του οπτικού σχήματος θεμελιώνεται η μόνιμη δραστηριότητα του κατοπτρικού, άρα η μόνιμη, γενεσιουργός επενέργεια αυτού που ο Λακάν περιγράφει ως «φαντασιακό εφελτήριο» (Λακάν 2020: 378), το οποίο υποστηρίζει ακριβώς ότι «πηγαίνει πολύ μακρύτερα από το μοντέλο» (ό.π.) υπό την έννοια ότι είναι δραστικό, ως φαντασιακό επίπεδο, πολύ πέραν της ανάδυσης της υποκειμενικότητας. Εδώ όμως έχουμε κάτι επιπλέον, αν ο κατοπτρισμός σταματούσε εδώ, θα ήταν σαν το ενδιαφέρον μας να περιοριζόταν μόνο στον κοίλο καθρέφτη· το κομβικό εδώ είναι ο επίπεδος, και η λειτουργία του άλλου, και πάλι ο Λακάν το υποστηρίζει με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο: «Το ενδιαφέρον του σχήματος είναι πράγματι ότι εισάγει τη λειτουργία του μεγάλου Άλλου, του οποίου το κρυπτογράφημα υπό τη μορφή του γράμματος A τοποθετείται εδώ στο επίπεδο του επίπεδου καθρέφτη [...]» (ό.π.)

Ο Άλλος γίνεται το κέντρο της φαντασιακής εκδραμάτισης και εμπλέκεται στο κύκλωμα του ναρκισσισμού που διαμορφώνει την ανάδυση του ιδεώδους του εγώ ως ψυχική συνθήκη που διέρχεται μέσω εκείνου του μεγάλου, κατοπτρικού, άρα εικονικού A. Ο Λακάν με αυτήν τη στρατηγική επιστρέφει στην άλυτη φροϋδική ένταση μεταξύ ενορμήσεων ζωής-θανάτου, μεταξύ της λιβιδινικής επένδυσης αντικειμένου και του ενστίκτου καταστροφής το οποίο η μεταφροϋδική ερμηνεία γεφύρωσε με μια χονδροειδή εξήγηση ότι όλη η ψυχική συγκρότηση καθορίζεται από το ζεύγος *Ερως-Θάνατος* (ό.π. 375). Αυτό που θέτει στο προσκήνιο ο Λακάν αφορά στο εντεύθεν των πρωτογενών ενστίκτων· πάνω στη χαοτική δομή του ενστίκτου καταστροφής και της λιβιδινικής ενέργειας το υποκείμενο θέλγεται και δομεί μια εικόνα, κατασκευάζει πρωτογενώς, ασυνείδητα μια φαντασίωση, μια αγαλματική εικόνα που του επιτρέπει

να θεμελιωθεί ως υποκείμενο αντιστεκόμενο στην καταστροφική «μεταβλητότητα της ζωής» (ό.π. 379).

Αυτή η εικόνα συνοδευόμενη από την αναγκαστική ετερότητα –ο εαυτός ως άλλος– για να γονιμοποιηθεί, να λειτουργήσει για το υποκείμενο και αυτό να μην παραδοθεί μέσα στην επιθετικότητα της ετερότητας, απαιτείται η διαμεσολάβηση του άλλου. Αφού δει τον εαυτό μέσω του κοίλου καθρέφτη ως ένα άδειο, εικονικό, βάζο, ο επίπεδος καθρέφτης Α πρέπει να «γεμίσει» την φαντασιακή εικόνα με τα πραγματικά λουλούδια κατασκευάζοντας ένα ιδεώδες εγώ. Ο μεγάλος Άλλος παρεμβαίνει, μετά την στιγμή του σταδίου του καθρέφτη, για να εγγράψει την φαντασιακή εικόνα σε μια αναδιπλασιασμένη εγωτική φιγούρα, ένα ιδεώδες του εγώ.

Τι προσφέρει όμως ο Άλλος, ποια η κατοπτρική, αναδιπλασιαστική συνεισφορά του; Ακολουθώντας τον Φρόντ⁵⁴, ο Λακάν, κάνει λόγο για ένα *einziger Zug*, ένα μοναδικό στοιχείο, ένα εξωτερικό μοναδικό στοιχείο με το οποίο σφραγίζεται φευγαλέα από τον άλλο: μια αμυχή, ένα σημάδι της εικόνας του αντικειμένου που θα διευθετήσει το άλυτο ζήτημα του σώματος, για το οποίο δεν έχουμε την παραμικρή ιδέα⁵⁵, ένας ορίζοντας ταύτισης και συνάμα διαμεσολάβησης του άλυτου αινίγματος που αποτελεί η ζωϊκή μας εκδοχή, με την οποία ερχόμαστε στον κόσμο, μέσα στην γλώσσα, τα σημαίνοντα και τις απολαύσεις που μας προσφέρουν, και της φαντασιακής, πολιτισμικής και γλωσσικής συνθήκης, στην οποία κατοπτριζόμαστε ως κάτι στο τελεσίδικα πέραν του οργανικού. Με τα λόγια του Λακάν από το σεμινάριο *Η Μεταβίβαση*,

Το μόνο που έρχεται [σ.σ. από τον Άλλον] είναι το σημάδι *εικόνα του α*, [i (a)], αυτή η κατοπτρική, επιθυμητή και ταυτόχρονα καταστρεπτική εικόνα, που στην ουσία επιθυμεί ή όχι. Ιδού τι του έρχεται από αυτόν προς τον οποίο το υποκείμενο στρέφεται και ο οποίος βρίσκεται ακριβώς στη θέση όπου το υποκείμενο ταυτίζεται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ενώ παράλληλα υποστηρίζει την ταύτισή του με την κατοπτρική εικόνα (ό.π.381).

⁵⁴ Όπως σημειώνει ο Fink στην πρόσφατα δημοσιευμένη στα ελληνικά, πραγματεία του για τον όγδοο σεμινάριο: «Το νεύμα ενός γονέα λειτουργεί ως ένα *einziger Zug* (ένα μοναδικό στοιχείο ή χαρακτηριστικό), ένας όρος που ο Φρόντ χρησιμοποιεί στο *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*.» (Fink 2024: 146).

⁵⁵ Στα πλαίσια των σεμιναρίων του Κέντρου Ψυχαναλυτικών Ερευνών (ΚΨΕ) το έτος 2023-2024 και συγκεκριμένα στο σεμινάριο του Χ. Ράπτη: παρατέθηκε το εξής απόσπασμα από τον Λακάν, δικής του μετάφρασης, από το οποίο και η παραπάνω φράση. Παραθέτουμε από τις σημειώσεις μας με την επιφύλαξη και ευθύνη της δικής μας εξ ακοής απόδοσής του: «Ο άνθρωπος αγαπά την εικόνα του σαν αυτό που του είναι το πιο κοντινό του, δηλαδή το σώμα του. Όμως για το σώμα του δεν έχει την παραμικρή ιδέα τι είναι· νομίζει ότι είναι ο εαυτός του, ενώ το σώμα του είναι μια τρύπα και έπειτα έξω από αυτό είναι η εικόνα, και με αυτή την εικόνα φτιάχνει τον κόσμο του» (Λακάν από το σεμινάριο της 19^{ης} Ιανουαρίου 2024 του Χ. Ράπτη σε μεταγραφή του συντάκτη της παρούσας μελέτης).

Ο μεγάλος Άλλος εγγράφει σε μια προοπτική νοήματος, συμβολοποιεί, το ιδεώδες εγώ του υποκειμένου μέσω αυτής της αμυχής, το οποίο όμως παραμένει εξ ολοκλήρου φαντασιακό «πηγή μιας φαντασιακής προβολής» (ό.π.393) και άρα με έναν τρόπο ο ίδιος ο τόπος του φαντασιακού επιπέδου. Η κατοπτρική, δια μέσου των εικόνων, η φαντασιακή συγκρότηση προσφέρει στο υποκείμενο όχι μια απαρχή, αλλά μια θέση, έναν τόπο για να πιάσει τα πράγματα από κάπου. Αυτός ο τόπος είναι καθοριστικός για ό,τι ο Λακάν έχει ορίσει ως απόλαυση, για την επιθυμία και εν γένει για τη μοίρα του υποκειμένου ως χώρο που διασταυρώνονται οι «διαδρομές» του φαντασιακού, του συμβολικού και του πραγματικού. Πλευρές αυτών των θεματικών θα προσεγγίσουμε στην ενότητα που ακολουθεί.

Διάπλους σε αναζήτηση νοήματος

Παρουσιάσαμε το βασικό υλικό που δομεί την αντίληψη του Λακάν για το φαντασιακό, από την αρχή της καριέρας του, τη δεκαετία του '40, με το *Στάδιο του Καθρέφτη*, συνεχίζοντας με ένα χρονικό άλμα περίπου είκοσι ετών, στις αρχές της δεκαετίας του '60 και στο όγδοο σεμινάριο *Η Μεταβίβαση*. Η διαδρομή αυτή μπορεί να μοιάζει αρμονική και αδιατάρακτη, όμως μεταξύ των δύο «εποχών» το ζήτημα του φαντασιακού αναπροσαρμόζεται δραστικά με την εισαγωγή νέων όρων. Στο στάδιο του καθρέφτη το νήπιο, το χωρίς λόγο μικρό του ανθρώπου, γνωρίζει το φάντασμά του στον καθρέφτη, αντικρίζει την εικόνα του όμοιου ως ξένη και ερωτεύεται με όλη την πρωτογενή επιθετικότητα τον έτερο όμοιο. Στον επόμενο λογικό χρόνο⁵⁶, δηλαδή σε αυτόν που ο Λακάν δείχνει μέσω του οπτικού σχήματος, η εικόνα εσωτερικεύεται, μέσω μιας επιβεβαίωσης, επικύρωσης, αναγνώρισης της κατοπτρικής εικόνας από τον Άλλο, τον γονικό άλλο (Fink 2024: 146). Το ιδεώδες εγώ του νηπιακού ειδώλου μετασχηματίζεται σε έναν τόπο, πυρηνικό για την οικοδόμηση του ιδεώδους του εγώ.

Το ιδεώδες εγώ, η κατοπτρική εικόνα, είναι μια θάλασσα φαντασιακότητας στην οποία το νήπιο πλέει απολαμβάνοντας την εικόνα, ακριβώς επειδή του «αποδίδεται» ως εξωτερική· η λίμπιντο προς τον εαυτό σχηματίζεται προς κάτι που αντιλαμβανόμαστε ως εξωτερικό της οργανικής μας τάξης. Αυτή η εξωτερικότητα όμως –και εδώ έχουμε την κομβική μετατόπιση από το στάδιο του καθρέφτη στο οπτικό σχήμα– δεν συνιστά απαγκίστρωση από το φαντασιακό. Η εξωτερική εικόνα πρέπει να εσωτερικευτεί, ώστε το ιδεώδες εγώ της εικόνας να αποτελέσει τη «βάρκα»

⁵⁶ Ο Λακάν έχει εισάγει και επεξεργαστεί την έννοια του λογικού χρόνου, ως ψυχική χρονικότητα μη συνδεδεμένη αναγκαστικά με τον «πραγματικό» χρόνο. Βλ. σχετικά Lacan 2006:161-175.

του υποκειμένου σε έναν διάπλου προς το νόημα, τη συμβολική τάξη. Ένα υποκείμενο χωρίς τόπο είναι καταδικασμένο να πελαγοδρομεί στο άπειρο του φαντασιακού, να αναζητά ψυχωσικά το νόημα στον έξω άλλο πάντα.

Αυτή η άγκυρα, που εμποδίζει μια αιώνια πλεύση στο φαντασιακό, είναι ακριβώς το *einziger Zug*, το εναδικό χαρακτηριστικό με το οποίο ο γονιός, ως μεγάλος Άλλος, γειώνει το νήπιο στη συμβολική τάξη. Όπως πολύ εύστοχα το διατυπώνει ο Φίνκ στο πρόσφατο έργο του για το όγδοο σεμινάριο του Λακάν, «Αυτό το *eininger Zug* [...] ως ο πυρήνας του ιδεώδους του εγώ, είναι το σημείο αγκίστρωσης ολόκληρης της συμβολικής τάξης, που οδηγεί στην εσωτερικευση μιας εξωτερικής θέσης από την οποία κάποιος μαθαίνει να βλέπει τον εαυτό του όπως τον βλέπουν οι άλλοι.» (ό.π.147).

Κοντολογίς το φαντασιακό «πρέπει»⁵⁷ να εγγραφεί εκ νέου σε έναν ορίζοντα νοήματος, να συμβολοποιηθεί, να χαραχτεί από το συμβολικό. Αυτό άλλωστε είναι το εγχείρημα της λακανικής διδασκαλίας κατά την πρώτη φάση της, τη λεγόμενη κλασσική, δηλαδή μέχρι το σεμινάριο του 1962-1963 για το άγχος. Αυτό που επιχειρεί να θεμελιώσει, πλάι στη δραστικότητα του φαντασιακού πεδίου για το υποκείμενο, είναι η κατεύθυνση επικαθορισμού του φαντασιακού από το συμβολικό, μια κίνηση υπέρβασης και πρωτοκαθεδρίας της συμβολικής τάξης (Σκολίδης 2024:250).

Ο Λακάν έχει οριοθετήσει το πεδίο του συμβολικού από τη δεκαετία του 1950 και τον λόγο της Ρώμης, το οποίο έχει συμπεριληφθεί στα *Γραπτά* υπό τον τίτλο *Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση* (Λακάν 2005), από όπου και η γνωστή φράση του Λακάν ότι *το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν γλώσσα* (Λακάν 2009: 71). Η διαπραγμάτευση του ασυνείδητου υπό τους όρους του συμβόλου και της ανεστραμμένης σχέσης σημαινομένου-σημαίνοντος, την οποία εισηγήθηκε με την πρωτοκαθεδρία του σημαίνοντος, ήτοι της ακουστικής εικόνας, προσφέρει δυνατότητες κατανόησης της διαπλοκής φαντασιακού-συμβολικού. Επιπλέον, αυτή η σχέση, επαυξημένη και με τον τρίτο της πόλο, το πραγματικό, οριοθετεί το πεδίο σχηματισμού από τη μία της απόλαυσης (*jouissance*) και από την άλλη της επιθυμίας.

Σημειώσαμε παραπάνω, στο κεφάλαιο για τον Φρόντ, ότι δύο εκ των βασικών διεργασιών του ασυνείδητου είναι η μεταφορά και η μετωνυμία· ο Λακάν στο ένατο

⁵⁷ Πρέπει υπό την έννοια ότι η ανάδυση ενός μη-ψυχωτικού υποκειμένου, δηλαδή μόνιμα καθηλωμένου στην φαντασίωση και χωρίς εσωτερικευμένο ιδεώδες εγώ, προϋποθέτει μια κάποια εγγραφή στο συμβολικό. Η νεύρωση είναι στενά συνδεδεμένη με αυτή τη διαδικασία και έτσι ο αφορισμός του Λακάν «Όλος ο κόσμος είναι τρελός» (Lacan 1979: σ.278) επιβεβαιώνεται πολλαπλά για τον διαχωρισμό ψύχωσης-νεύρωσης ή εν γένει αυτό που αφορά τον διαχωρισμό μεταξύ λεγόμενου παθολογικού και μη.

σεμινάριο, του 1962, (αμετάφραστο στα ελληνικά) *Η ταύτιση*, αντικαθιστά αυτές τις επιτελέσεις με την *αλλοτρίωση* και τον αποχωρισμό (Homer 2017: 109). Ο ένας πυλώνας της αλλοτρίωσης είναι αυτός στο εικονοφαντασιακό, είναι μια αλλοτρίωση από την *imago*, ο έτερος είναι αυτός που συντελείται από τη γλώσσα, ως μεγάλο Άλλο, ο Λακάν το έχει περιγράψει με αρκετή οξύτητα «Όχι μόνο ο άνθρωπος γεννιέται μέσα στη γλώσσα, όπως ακριβώς γεννιέται μέσα στον κόσμο, αλλά γεννιέται δια της γλώσσας.» (Λακάν 2009: 69). Στην περίοδο μετά το κρίσιμο δέκατο σεμινάριο, η αλλοτρίωση πλέον δεν διαιρείται στις δύο χρονικές της εκφάνσεις, αλλά ενοποιείται σε μια αλλοτριωτική διαδικασία που συντελείται από την γλώσσα ως μεγάλο Άλλο, ως παράγοντα εγγραφής του υποκειμένου στη συμβολική τάξη (Homer 2017: 110). Με αυτήν τη μετατόπιση της λακανικής διδασκαλίας αντιλαμβανόμαστε ότι το εικονοφαντασιακό στάδιο εμπλέκεται ήδη στο κύκλωμα του λόγου και έτσι το στάδιο του καθρέφτη λαμβάνει ένα συμβατικό καθεστώς στην υποκειμενοποίηση, άλλωστε ο ίδιος ο Λακάν έχει επισημάνει ότι «λέμε πάντοτε παραμύθια σε σχέση με τις απαρχές» (Λακάν 2009: 75), δηλώνοντας την συμβατικότητα των «σταδίων».

Η δεύτερη έννοια, αυτήν του αποχωρισμού, πλαισιώνεται στο ενδέκατο σεμινάριο, του 1964, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*. Εδώ η έννοια του Άλλου αποκτά ένα νέο καθεστώς, αφού συνδέεται με την ίδια την ανάδυση της επιθυμίας, ως συνδεδεμένης με τον αποχωρισμό από τη μητέρα-Άλλο και την έλλειψη ως υπό-προϊόν των θεμελιωδών αναγκών του νηπίου (Homer 2009: 110-111). Η επιθυμία στον Λακάν είναι αυτό που απομένει, αφού η μητέρα ικανοποιεί την πείνα του βρέφους· δεν συνίσταται στην ευχαρίστηση του παιδιού ενώ τρώει, αλλά σε αυτό που βιώνει όταν αποχωρίζεται τη μητέρα και ανακαλεί την ικανοποίηση που ένιωσε τρώγοντας. Με αυτόν τον τρόπο η επιθυμία συγκροτείται και σφραγίζεται δια βίου από αυτήν τη στιγμή, η οποία εγγράφει άπαξ τη διαλεκτική της σε έναν ορίζοντα έλλειψης και δομικής αδυνατότητας, που την εμπλέκει άμεσα με την φαντασίωση. Με τα λόγια του Λακάν: «Έτσι, η επιθυμία δεν είναι ούτε η όρεξη για ικανοποίηση, ούτε το αίτημα για αγάπη, αλλά η διαφορά που προκύπτει από την αφαίρεση της πρώτης από τη δεύτερη, το φαινόμενο της σχάσης τους (*Spatlung*)» (Λακάν στο Homer 2009: 111)⁵⁸

Έτσι, ενώ η παρουσία του άλλου «συμβαίνει» στην κομβική στιγμή που το υποκείμενο πρέπει να εξέλθει από τον φαντασιακό «χυλό», την ίδια στιγμή ο άλλος

⁵⁸ Το απόσπασμα είναι από τα *Γραπτά* και συγκεκριμένα από το κείμενο, γνωστό στα ελληνικά ως: *Ανατροπή του υποκειμένου και διαλεκτική της επιθυμίας*.

αποτελεί όρο εισαγωγής εκ νέου στη φαντασιωτική προβληματική· όπως το γράφει σε μια πρώιμη μελέτη του ο Λακάν, «η *imago* του μητρικού στήθους κυριεύει ολόκληρη τη ζωή του ανθρώπου» (Λακάν στο Fink 2024: 154)⁵⁹. Φυσικά ο άλλος, ως σωματικό καθεστώς για το νήπιο (το μητρικό στήθος), ως όρος για την επάνοδο της φασματικότητας, δεν αντιστοιχεί στον ίδιο Άλλο, της συμβολικής τάξης και ο οποίος στη λακανική διδασκαλία εμφανίζεται μέσω του σημαίνοντος *Όνομα του Πατρός*.

Η κατανόηση της σύμπλεξης φαντασιακού-συμβολικού, τελικά ως ένα σταύρωμα δρόμων που διατηρούν σε συνοχή ένα υποκείμενο που αλλιώς θα «έρρεε» στο αινιγματικό πραγματικό, γίνεται εμφανής ακριβώς σε αυτό το σημείο που εντοπίζουμε την προέλευση της επιθυμίας. Το παιδί που παίζει με την κουβαρίστρα⁶⁰, πλαισιώνοντας με το παιχνίδι την φυγή της μητέρας, ζει ξανά και ξανά το αδύνατο της μόνιμης ικανοποίησης της επιθυμίας του. Η εξαφάνιση και η επιστροφή της μητέρας μπορεί να συμβούν, μπορεί όχι. Η επιθυμία του όμως για αυτόν τον κύκλο συμβολοποιείται πάνω στην μπάλα και το παιχνίδι του προσφέρει τη διαίωση της επιθυμίας του. Η μπάλα είναι ένα σύμβολο που αργότερα στη διδασκαλία του Λακάν θα γίνει η έννοια του *αντικειμένου α μικρό* (Μιλέρ στο Λακάν 2005: 39), έννοια κομβική στο δέκατο σεμινάριο, που θα σημάνει μια νέα εποχή για το έργο του. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι σε αυτό το σεμινάριο ανασυγκροτεί τρόπον τινά το φρουϊδικό *Fort-da*, μόνο που στη θέση της μπάλας με την οποία παίζει το παιδί τοποθετεί το στήθος της μητέρας του⁶¹.

Ο Λακάν, ακολουθώντας τον Φρόντ και όσα γράφει στο *Αναστολή, σύμπτωμα, άγχος*, αποδίδει στο άγχος ένα νέο καθεστώς πρόληψης. Γράφει ότι το άγχος αποτελεί για τον Φρόντ ένα σινιάλο (Λακάν 2024:339), οδηγεί κάπου και συνδέεται με την επιθυμία του Άλλου, και το γεγονός ότι το υποκείμενο αδυνατεί να γνωρίζει τι είδους αντικείμενο είναι για αυτόν τον Άλλο. Το άγχος αυτό είναι παρόν στον βίο του υποκειμένου από την «αρχή», όπως λέει ο Λακάν, «το(υ) άγχο(υ) συμπίπτει με την

⁵⁹ Από το κείμενο του 1938 *Οικογενειακά συμπλέγματα*..

⁶⁰ Το γνωστό *Fort-Da* του Φρόντ.

⁶¹ «[...] δεν είναι αλήθεια ότι το παιδί το έχουν απογαλακτίσει. Απογαλακτίζεται το ίδιο τον *εαυτό του*. Ξεκολλάει από το στήθος και παίζει. Μετά την πρώτη εμπειρία εκχώρησης, της οποίας ο χαρακτήρας ήδη υποκειμενοποιημένος γίνεται αισθητός όταν περνάει από το πρόσωπό του τα πρώτα σημάδια που σκιαγραφούν τίποτε περισσότερο από τη μιμική της έκπληξης, παίζει ξεκολλώντας από το στήθος και ξαναπαίοντάς το. Αν δεν υπήρχε ήδη εκεί κάτι αρκετά ζωντανό για να μπορούμε να το αρθρώσουμε στην κατεύθυνση μιας επιθυμίας απογαλακτισμού πώς θα μπορούσαμε τότε να αντιληφθούμε πολύ αρχέγονα, πολύ πρωταρχικά, στην εμφάνισή τους γεγονότα, όπως η άρνηση του στήθους, οι πρώιμες μορφές ανορεξίας, για τα οποία η εμπειρία μας μάς μαθαίνει να αναζητάμε αμέσως τις συσχετίσεις στο επίπεδο του Άλλου» (Λακάν 2024: 342)

ίδια την ανάδυση του υποκειμένου μέσα στον κόσμο. Αυτή η εκδήλωση είναι η κραυγή» (ό.π.340). Εντούτοις, αυτός ο χρόνος δεν είναι ο χρόνος υποκειμενοποίησης του *ανθρώπινου ζώου* (ό.π.343), του μικρού του ανθρώπου, αφού, για να εγγραφεί στην επιθυμία του άλλου, πρέπει να εγγραφεί ως υποκείμενο *πλήρους αξίας* (ό.π.) μέσα στην τάξη του Άλλου.

Η διαφορά εδώ είναι το σημείο στο οποίο τέμνονται η φαντασιακή τάξη με την τάξη του λόγου και του νοήματος, είναι το σημείο του διάπλου όπου συντελείται η συνάντηση με μια κάποια στεριά. Η διαφορά μικρού και μεγάλου Άλλου, η συνάντηση του φαντασιακού *άλλου* με τον συμβολικό *Άλλο*. Σε αυτό το σταυροδρόμι το κρίσιμο είναι η σχέση, η διαίρεση μεταξύ απόλαυσης και επιθυμίας. Αυτό που ενώνει τα δύο πεδία είναι ταυτόχρονα και αυτό που τα διαιρεί. Το νήπιο έρχεται στον κόσμο μέσα στη γλώσσα, αποκτά τόπο μέσω μιας εικόνας και βρίσκει το νόημα των πραγμάτων από αυτό το μικρό χάραγμα, το εναδικό σημείο που του αποδίδουν τα υποκείμενα που το μεγαλώνουν. Στη σχέση με το σώμα του η διαδικασία αφορά την ίδια τη σχέση με την τροφό. Το ενοποιημένο με την ύπαρξή του σώμα της τροφού του απολαμβάνει τη φαντασίωση του άπειρου μαστού και ταυτόχρονα απολαμβάνει το ότι είναι αντικείμενο για εκείνη. Για να αναδυθεί ως υποκείμενο, να λάβει με την κυριολεκτική έννοια μια υποκειμενική θέση, πρέπει κάτι να χάσει, να πληρώσει το μερίδιο του στη συμβολική τάξη, να υποστεί έναν φαντασιακό ευνουχισμό από τον Άλλο που θα του επιτρέψει την είσοδο στον τόπο του, τον τόπο της επιθυμίας του. Να με ποιο τρόπο το θέτει ο Λακάν στην τελευταία συνάντηση του δέκατου σεμιναρίου του:

Με αυτόν τον τρόπο κάθε λειτουργία του *α* αναφέρεται στο κεντρικό χάσμα που, στον τόπο της σεξουαλικότητας, χωρίζει την επιθυμία από τον τόπο της απόλαυσης και μας καταδικάζει σε αυτή την αναγκαιότητα που θέλει ότι για εμάς η απόλαυση δεν αποτελεί από τη φύση της υπόσχεση για την επιθυμία. Η επιθυμία το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να πάει προς συνάντησή της και για να τη συναντήσει δεν αρκεί να καταλάβει αλλά πρέπει να υπερβεί την ίδια την φαντασίωση που την υποστηρίζει και την κτίζει.

Αυτό το ανακαλύψαμε ως ένα εμπόδιο που αποκαλούμε άγχος ευνουχισμού, αλλά γιατί όχι επιθυμία ευνουχισμού; – αφού στην κεντρική έλλειψη που διαχωρίζει την επιθυμία από την απόλαυση, εκεί επίσης μια επιθυμία επικρέμαται της οποίας η απειλή που συνιστά για τον καθένα μας έχει να κάνει με την αναγνώρισή της μέσα στην επιθυμία του Άλλου. Οριακά ο Άλλος, όποιος και αν είναι, φαίνεται να είναι μέσα στην φαντασίωση εκείνος που ευνουχίζει, ο τελεστής του ευνουχισμού. (Λακάν 2024: 346)

Άραγε με αυτήν την αποστροφή, ενισχυμένη και από τον λόγο του Λακάν, αποσυνδέεται ο βρόγχος φαντασιακού–συμβολικού προς όφελος διατήρησης του δεύτερου; Κλείνουμε τους λογαριασμούς μας με το φαντασιακό, καθορίζοντας τη «μοίρα» του υποκειμένου άρα και του εν γένει στοχασμού μας από έναν διάπλου για

τον οποίο μόνη σημασία έχει η στεριά του συμβολικού; Μια μονοσήμαντη απάντηση στο ερώτημα θα σήμαινε αγνόηση του ίδιου του νοήματος των τριών πεδίων: πραγματικό-συμβολικό-φαντασιακό εμφανιζόμενα και στην ύστερη λακανική διδασκαλία μέσω του τοπολογικού σχήματος των βορρόμειων κόμβων⁶² και επιπλέον προσχώρηση στην *ψυχολογία του εγώ* που αγνοεί το καθεστώς του ασυνειδήτου στον Φρόντ και του υποκειμένου στον Λακάν.

Το *εγώ* στο στάδιο του καθρέφτη συνιστά ένα ασύμμετρο (οργανική πρωιμότητα-εικόνα λειτουργικής ενότητας) φαντασιακό επιτέλεσμα, μια αναπαραστατική απόκλιση της οργανικής πραγματικότητας' κατά παράδοξο τρόπο όμως αυτό το φαντασιακό επιτέλεσμα αποκτά νόημα εντός του συμβολικού, γίνεται αντιληπτό ως φάντασμα, ενώ τα φώτα του συμβολικού ανοίγουν και όχι στο σκοτάδι. Η επιθετικότητα απέναντι στον αλλότριο όμοιο, η ναρκισσιστική απόλαυση, και φυσικά η εισαγωγή του άλλου γίνονται δυνατά εξαιτίας του συμβολικού. Είναι μια παράδοξη κυκλικότητα που συνηχεί με την κυκλικότητα της πρωταρχικής απόθησης, που καθιλώνει την ενόρμηση, η οποία όμως είναι ενόρμηση-εκπρόσωπος⁶³ (Weber 2021: 111). Το *εγώ* παράγεται ως ένα σταθερό κέντρο μέσα στο κύκλωμα της αυτοαναγνώρισης, επωμιζόμενο όμως την απόκλιση της παραγνώρισης που παράγεται από την κατοπτρικότητα. Με όρους της φιλοσοφίας, το *εγώ* του καθρέφτη προσιδιάζει στο καρτεσιανό *cogito*, ενώ αυτό στο οποίο τρέπεται είναι το *υποκείμενο του ασυνειδήτου*, το *διεγραμμένο υποκείμενο* αυτό που βρίσκουμε στη διατομή του *εγώ* με το ασυνείδητο. *Εγώ* και ασυνείδητο, φαντασιακό και αυτό που είναι δομημένο σαν γλώσσα, ένας τόπος κατεξοχήν συμβόλων δημιουργούν τη μίξη αυτού που είναι το υποκείμενο ως τόπος αβεβαιότητας και μάχης. Η απλή φράση: *ήθελα να πω άλλο από αυτό που είπα* αποτυπώνει γλαφυρά αυτήν τη μάχη μεταξύ φαντασιακής ενότητας και ασυνείδητης διάσπασης που αποτυπώνεται στο συμβολικό. Το υποκείμενο και το νόημα είναι ελλειπτικά και έτσι το υποκείμενο του σημαίνοντος νοηματοδοτεί και νοηματοδοτείται με δραστηριότητα του φασματικού πεδίου. Το συμβολικό χρειάζεται το φαντασιακό και αντίστροφα (ό.π.110).

⁶² «Ο βορρόμειος κόμβος αποτελείται από 3 δακτυλίους, ανεξάρτητους μεταξύ τους, με την ιδιότητα ότι αν αφαιρέσουμε έναν αποσυνδέονται και οι υπόλοιποι. Πρόκειται για τρεις απλές κλειστές καμπύλες σε τρισδιάστατο χώρο που είναι τοπολογικά συνδεδεμένες και δεν μπορούν να χωριστούν η μία από την άλλη, αλλά χωρίζονται σε δύο ασυνόδευτους και μη συνδεδεμένους βρόχους όταν κόβεται ή αφαιρείται οποιοδήποτε από τα τρία.» (Αγαπάκη, *Γραφόσφαιρα τχ. 3*)

⁶³Βλ. σχετικά σ. 31 του παρόντος.

Αυτήν την ιδιόμορφη, κυκλική και καθοριστική σχέση αλλά την είσοδο του πάντα εκεί πραγματικού θα εξετάσουμε στην επόμενη, τελευταία ενότητα, παραμένοντας σε αυτό που χαρακτηρίζουμε φασματικό πεδίο, χαρτογραφώντας τη θέση και το νόημα της έννοιας της φαντασίωσης στον λακανικό στοχασμό.

Φαντασίωση: Ένα εξόχως υλικό «πράγμα»

Διαβάζοντας το μεταιχμιακό κείμενο του δέκατου σεμιναρίου *Το Άγχος* ανασύραμε από τον λακανικό λόγο ένα εκτενές απόσπασμα. Σε αυτές τις γραμμές εντοπίσαμε την έννοια της φαντασίωσης· έλεγε ο Λακάν: «Η επιθυμία το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να πάει προς συνάντησή της και για να τη συναντήσει δεν αρκεί να καταλάβει αλλά πρέπει να υπερβεί την ίδια την φαντασίωση που την υποστηρίζει και την κτίζει.» (Λακάν 2024: 346). Η συνάντηση αφορά την απόλαυση και τη σχέση της με την επιθυμία, και πίσω από αυτήν την διαίρεση ως αιτία εμφανίζεται η φαντασίωση η οποία κτίζει, υποστηρίζει και πρέπει να υπερβληθεί. Πριν ειπωθεί οτιδήποτε για τη θέση της φαντασίωσης στο λακανικό σύμπαν πρέπει πρωτίστως να σημειώσουμε ότι η φαντασίωση συνδέεται με την επιθυμία, «με τη σχέση του υποκειμένου με την επιθυμία» (Μπλανσέ 2022:109). Η φαντασίωση, με αυτήν την έννοια, αποτελεί έναν ιδιότυπο κόμβο μεταξύ της ψυχικής πραγματικότητας, οργανωμένης ως το ασυνείδητο, και των κυκλωμάτων της απόλαυσης και της επιθυμίας του υποκειμένου σε αυτό που τρέπεται σε «συνειδητή» πραγματικότητά του. Πιο τολμηρά η φαντασίωση συνιστά ακριβώς αυτό το ψυχικό μόρφωμα που ρέει μέσα σε αυτό το κύκλωμα υποστυλώνοντας την ίδια του τη δομή και καθιστώντας την επιθυμία δυνατή.

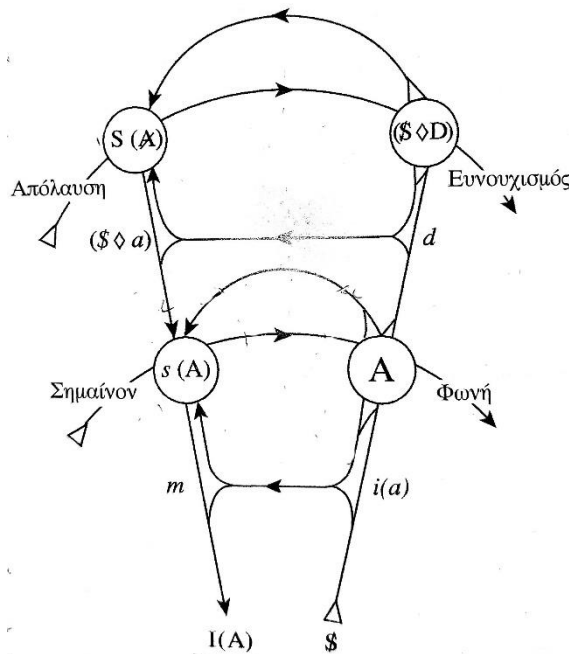
Εκκινώντας από αυτό το σημείο οφείλουμε αναγκαστικά να διέλθουμε από το ίδιο το ζήτημα της επιθυμίας. Γράφει ο Λακάν

[...] Η επιθυμία του ανθρώπου είναι η επιθυμία του Άλλου [*Le désir de l'homme est le désir de l'Autre*] όπου το «του» δηλώνει αυτό που οι φιλόλογοι ονομάζουν «υποκειμενικός καθορισμός» –δηλαδή ότι ο άνθρωπος επιθυμεί ως Άλλος (αυτό είναι που παρέχει και τον πραγματικό σκοπό του ανθρώπινου πάθους). Γι' αυτόν τον λόγο το ερώτημα του Άλλου [*la question de l'Autre*] –που επιστρέφει στο υποκείμενο από τον τόπο όπου περιμένει έναν χρησμό– διατυπώνεται ως «Ché vuoi?», «Τι θέλεις;», είναι το ερώτημα που οδηγεί με τον καλύτερο τρόπο το υποκείμενο στην οδό της δικής του επιθυμίας, υποθέτοντας ότι, εξαιτίας της τεχνογνωσίας αυτού του συνοδοιπόρου γνωστού ως ψυχαναλυτή, το υποκείμενο θα αναλάβει αυτή την ερώτηση, ακόμα και χωρίς να το ξέρει, μορφοποιώντας την ως: «Τι θέλει αυτός από εμένα;» (Lacan 2006: 690)⁶⁴.

⁶⁴ Η μετάφραση (από τα αγγλικά) είναι του συντάκτη της παρούσας μελέτης με την υποστήριξη μέρους της μετάφρασης από την ελληνική έκδοση του Žižek 2022:67. Οι εντός παρενθέσεων γαλλικές φράσεις όπως παρατίθενται στην αγγλική έκδοση των *Γραπτών*.

Η διάσημη συμπύκνωση της λακανικής διδασκαλίας για την επιθυμία ως επιθυμία του Άλλου προβάλλει μέσα από τα *Γραπτά* με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο. Το κείμενο είναι γνωστό στα ελληνικά –αν και αμετάφραστο ως σήμερα– υπό τον τίτλο *Η ανατροπή του υποκειμένου και η διαλεκτική της επιθυμίας στο φροϋδικό ασυνείδητο*. Στο κείμενο αυτό θα λάβει την τελική του μορφή και το *γράφημα της επιθυμίας*, το οποίο σηματοδοτεί και τον ανεξάλειπτο –παρά τους μεταμορφισμούς και τροποποιήσεις– ορίζοντα της λακανικής έννοιας του ασυνείδητου. Το σχήμα-τοπολογικό αντικείμενο που παραθέτει ο Λακάν είναι το παρακάτω:

65

Πλήρες γράφημα της επιθυμίας

Δεν θα σταθούμε αναλυτικά στο σχήμα ούτε στην εξέλιξη του, που είναι προϊόν της εργασίας του Λακάν τα χρόνια 1958-60 (Σκολίδης 2024: 252). Το μείζον είναι ότι εδώ εμφανίζεται ο αλγεβρικός τύπος –αυτό που ο Λακάν θα πει μαθήμιο– $S \cap a$, το οποίο είναι το σταθερό και αμετάβλητο, τουλάχιστον ως γραφή, μαθήμιο της φαντασίωσης.

⁶⁵ Το σχήμα είναι περίπλοκο, και σίγουρα δεν είναι στατικό, τα βέλη δείχνουν την κίνηση του η οποία ξεκινά με την, τρόπον τινά, πτώση στην κορυφή του, του ερωτήματος «Τι θέλεις;». Τα σύμβολα που βλέπουμε είναι τα εξής ξεκινώντας από τα δεξιά: S είναι το διαγραμμένο υποκείμενο, το υποκείμενο του ασυνείδητου, $i(a)$ είναι η εικόνα του κατοπτρικού άλλου, A είναι ο μεγάλος Άλλος με την έννοια του γλωσσικού Άλλου, του θησαυρού των σημαινόντων, d είναι η επιθυμία, $(S \cap D)$ είναι η ενορμητική σχέση του διαγραμμένου υποκειμένου με το αίτημα του άλλου. Κινούμενοι προς την αριστερή πλευρά, από πάνω προς τα κάτω συναντάμε το $S(A)$ το οποίο είναι το σημαίνον του διαγραμμένου Άλλου, του ελλειμματικού Άλλου μέσα στη σημαίνουσα αλυσίδα. Ακριβώς από κάτω υπάρχει το μαθήμιο της φαντασίωσης $S \cap a$. Το $s(A)$ είναι το σύμπτωμα, κάτω το m είναι το *Εγώ* με την φροϋδική έννοια, και τέλος στην αριστερή βάση το $I(A)$ το ιδεώδες εγώ. (Με πληροφορίες από Σκολίδης 2024 και Γκιάστας 2019)

Ας σταθούμε συνοπτικά στη δομή του και κυρίως στη θέση της φαντασίωσης. Ο Μιέρ μας καλεί να σκεφτούμε το σχήμα με μια εγκάρσια τομή, δεξιά έχουμε τα ερωτήματα του υποκειμένου και αριστερά τις απαντήσεις που αυτό κατασκευάζει (ό.π.253). Η φαντασίωση βρίσκεται σε έναν άξονα όπου διασταυρώνονται η επιθυμία που με μια μικρή διαμήκη τομή κατευθύνεται προς το μέρος της, ο διαγραμμένος Άλλος –S (A)– ως σημαίνον, δηλαδή το δομικό γεγονός της έλλειψης του Άλλου και τέλος, ως μια τρόπον τινά προσωρινή κατάληψη, το σύμπτωμα, ή το τι ο θησαυρός των σημαίνοντων (Lacan 2006: 692) που βρίσκεται στην απέναντι, δεξιά πλευρά (A) μας αφήνει ως σημαινόμο. Η επιθυμία «έρχεται» από την πλευρά του ερωτήματος και η απάντηση της υποστυλώνεται από τη φαντασίωση σε μια διαδρομή που περιλαμβάνει το αίτημα του Άλλου, ως καίριο κόμβο ενσάρκωσης της επιθυμίας και επιπλέον ως μια διύλιση αυτής της διαδικασίας από την ερώτηση «Τι θέλεις από εμένα;»

Η φαντασίωση τώρα, σημαίνεται όχι με έναν όρο αλλά με τη σύμπλεξη δύο. Είναι το διαγραμμένο S, το υποκείμενο του σημαίνοντος όπως έχει επεξεργαστεί από τον Λακάν στην κλασική του περίοδο εκείνη του ασυνειδήτου δομημένου ως γλώσσα, και του καθορισμού του υποκειμένου από το συμβολικό με τους όρους που το περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα: ο ρόμβος που αποτελεί δηλωτικό της συσχέτισης των δύο όρων⁶⁶. τέλος το πλάγια γραμμένο *a* εκπροσωπεί το ενορμητικό αντικείμενο, σχηματισμένο φαντασιακά, το οποίο συμβολοποιημένο, έχοντας «περάσει» από το σημαίνον αίτημα του άλλου (S \diamond D), εγγράφεται μέσα σε αυτήν τη σχέση ως η εικόνα του προσίδιου σώματος και των αναγκών του. Άρα σε αυτήν την πρώτη φάση η φαντασίωση είναι συναρθρωμένη με το συμβολικό, μέσω της επιθυμίας που εκφράζεται μέσα από τον Άλλο και σχετίζεται με το σώμα με τους όρους απόδοσης νοήματος –συμβολοποίησης δηλαδή– που επιβάλλει η γραμματική της σημαίνουσας αλυσίδας. Η φαντασίωση σε αυτήν της την πρόσληψη μπολιάζει την επιθυμία με το σωματικό, λιβιδινικό της στοιχείο (Σκολίδης 2024:254).

Με αυτόν τον τρόπο, που περιλαμβάνει τη δραστική διαμεσολάβηση του Άλλου για τον σχηματισμό της επιθυμίας, δημιουργείται μια σχέση στην οποία το φασματικό στοιχείο εξυπηρετεί μια σημαίνουσα, μια νοηματικά συνεκτική λειτουργία (Μπλανσέ 2022: 111). Ο αιγιματικός Άλλος εισάγει στη δομή της επιθυμίας με έναν τρόπο που,

⁶⁶ Όπως σημειώνει ο Φινκ: «Σύμφωνα με τον Λακάν, αυτό το αδαμαντόσχημο σύμβολο ή ρόμβος δηλώνει τις εξής σχέσεις: “εντύλιξη-εκτύλιξη-σύζευξη-διάζευξη (Ecrits, 634/280) [...] Απλούστερα, διαβάζεται ως: “σε σχέση με” ή “επιθυμία για”. Έτσι, το S \diamond a σημαίνει “το υποκείμενο σε σχέση με το αντικείμενό του» ή “η επιθυμία του υποκειμένου για το αντικείμενο του”» (Fink 2006: 302).

την ίδια στιγμή όπου είναι καταστατικός, ιδρυτικός για την επιθυμία, προβάλλει επίσης ως απειλητικός και υπονομευτικός για την ίδια τη συνοχή του υποκειμένου. Είναι ένα κάλεσμα ζωής, αλλά ταυτόχρονα είναι εγγαραγμένος από μια αίσθηση καταστροφής. Όταν ο Λακάν γράφει ότι *η επιθυμία του ανθρώπου είναι η επιθυμία του Άλλου* εννοεί φυσικά ότι η οικονομία των επιθυμιών μας είναι ρυθμισμένη από το ίδιο το συμβολικό σύμπαν, τον *θησαυρό των σημαινόντων*· η γλώσσα, ο νόμος, η πολιτισμική τάξη είναι εκεί για να «διδάξουν» την επιθυμία. Επιπλέον όμως –και αυτό αποτυπώνεται στην διαδρομή που κάνει η επιθυμία στο γράφημα– η επιθυμία του Άλλου σημαίνει τη συνάντηση του υποκειμένου με τον άλλον που επιθυμεί και η διασταύρωση αυτή μαθαίνει την επιθυμία και στο υποκείμενο (Žižek 2022:69). Η ερώτηση *Ché vuoi?* εκφέρεται γιατί έχουμε ήδη εισπράξει την επιθυμία του άλλου· η ερώτηση ανακινεί το υποκείμενο γιατί εισβάλλει απειλητική, εκφράζει επιπλέον μια ανάγκη από τον ριζικά ξένο, τον ριζικά άγνωστο και συμπλέκεται ξανά με κάτι εξίσου ριζικά άγνωστο, το σώμα και την απόλαυσή του.

Ας δούμε όλα αυτά υπό το πρίσμα του αρχετυπικού φροϋδικού παραδείγματος για τη φαντασίωση στο *Χτυπούν ένα παιδί*. Ο Λακάν, από το πέμπτο σεμινάριο *Για τους σχηματισμούς του ασυνειδήτου* (αμετάφραστο στα ελληνικά) είχε πει σχετικά με το κείμενο αυτό ότι «είναι εντελώς μεγαλειώδες και οτιδήποτε ειπώθηκε από τότε, από άλλους αναλυτές, δεν ήταν παρά βλακώδες» (Λακάν στο Μοράκη 2023:93), φράση ενδεικτική της σημασίας που απέδιδε στο συγκεκριμένο κείμενο για τη συγκρότηση της δικής του θεώρησης για τη φαντασίωση. Η όλη σκηνή, το σενάριο σκηνοθετείται ως εξής, έχουμε μια φράση, κάτι της τάξης του συμβολικού (Μπλανσέ 2022:114) – *χτυπούν ένα παιδί*– και κάποιον ο οποίος περνά από διάφορα στάδια, βλέπει να χτυπούν, χτυπιέται, και στο τέλος όλη η σκηνή γίνεται απρόσωπη, το υποκείμενο βλέπει, είναι θεατής. Ας θυμηθούμε ότι το δεύτερο στάδιο είναι το ασυνείδητο στάδιο της φαντασίωσης, το παιδί χτυπιέται από τον πατέρα, από εκεί που απολάμβανε να χτυπούν το άλλο παιδί τώρα τιμωρείται και απολαμβάνει το χτύπημα από τον πατέρα. Η επιθυμία του να είναι ξεχωριστό πρόσωπο μέσα στην επιθυμία του Άλλου, επιθυμία που έρχεται από τον πατέρα που χτυπά το άλλο παιδί για χάρη του στο πρώτο στάδιο, γίνεται φαντασίωση απολαυσιακής τιμωρίας, η οποία θεμελιώνει τη σχέση του: –είμαι ξεχωριστός μέσα στην επιθυμία του πατέρα, ικανοποιώ την επιθυμία του να με τιμωρήσει (Fink 2006: 86). Φυσικά, ας μην παραλείψουμε να σημειώσουμε το προφανές αλλά και μείζον, η φαντασίωση αυτή εμπλέκει το σώμα. Η φαντασίωση αυτή γίνεται κατεξοχήν παράδειγμα του με ποιον τρόπο για να γίνει κανείς υποκείμενο

πρέπει στη φαντασίωσή του, ή όχι μόνο, να καταστεί αντικείμενο του Άλλου. Η φαντασίωση εδώ, με αυτόν τον τρόπο, «λύνει» το απειλητικό ερώτημα: «Πατέρα τι θέλεις από εμένα; Πατέρα τι είμαι για εσένα;», ερωτήματα που θα απαντηθούν διαφορετικά από τη διαφοροποιημένη νεύρωση (ιδεοψυχαναγκαστική, νευρωτική), αλλά πάντως θα ζητούν «κάτι» της τάξης του σαδισμού ή του μαζοχισμού «κάτι» που θα τρέπει σε αντικείμενο τον εαυτό ή αλλήλους.

Με αυτές τις παρατηρήσεις επιστρέφουμε στο μαθήμιο της φαντασίωσης, όπως σημειώσαμε πρόκειται περί μιας σχέσης μεταξύ του υποκειμένου του ασυνειδήτου και του μικρού *a*. Στην πρώτη θεωρία για τη φαντασίωση του Λακάν το μικρό *a* είναι ένα ναρκισσιστικό υπόλοιπο απόλαυσης, το οποίο απομένει από την ενόρμηση, όπως αυτή εγγράφεται μέσα στην κατοπτρική συγκρότηση του φαντασιακού (Σκολίδης 2024:255). Είναι εκτός γλώσσας και «επιστρατεύεται» πάνω στη συνάντηση με τον ελλειματικό, επίσης διεγραμμένο Άλλο (ό.π.). Είναι η «απάντηση» που δίνεται όταν δύο ελλείψεις συναντιούνται και συγκροτούν την επιθυμία τους. Είναι εκείνο που εμφανίζεται όταν η γλώσσα δεν αρκεί, αποτυγχάνει, στο σημείο ακριβώς όπου το δέσιμο της συμβολικής αλυσίδας χάσκει, αδυνατεί να συνεχίσει. Εκεί ακριβώς το *a* συμβάλλει με ένα φαντασιακό απολαυσιακό στοιχείο (ό.π.256) σωματικής τάξης. Όπως το σημειώνει ο Μιλέρ

[...] ο Λακάν υπολόγιζε το σώμα στο επίπεδο του μαθηματικού τύπου της φαντασίωσης, $S \diamond a$, που αποτυπώνει την αναγκαιότητα να συμπληρωθεί με ένα σωματικό στοιχείο το υποκείμενο του σημαίνοντος –εκείνο το υποκείμενο του σημαίνοντος το αρνητικό, το μονίμως ενδιάμεσο και προσωρινό, το νεκρό, το θνησιγενές–, την αναγκαιότητα να του δοθεί ένα συμπλήρωμα σωματικό, αλλά χαμηλού κόστους, δηλαδή το *άλφα μικρό*. (Μιλέρ 2003: 99).

Με αυτήν την έννοια, το *a* είναι ένα φαντασιακό στοιχείο φροϋδικής ομοιόστασης που απαντά στο αίνιγμα της επιθυμίας του Άλλου, ρυθμίζοντας στο επίπεδο της φαντασίωσης την απόλαυση, υποστηλώνει την επιθυμία του υποκειμένου και διευθετεί το έλλειμμα του Άλλου μέσα στη σημαίνουσα αλυσίδα.

Η πρώτη αυτή θεωρία για τη φαντασίωση θα ακολουθήσει την πορεία της σκέψης του Λακάν αναφορικά με το καθεστώς και τη νοηματοδότηση του μικρού *a*. Πριν όμως περάσουμε σε αυτήν τη δεύτερη τοπική⁶⁷ θεωρία για τη φαντασίωση, έχει σημασία να επισημάνουμε κάποια από τα χαρακτηριστικά της. Η φαντασίωση είναι

⁶⁷ Ο υπαινιγμός μας δεν αφορά τη σύνδεση του σχήματος των τοπικών του Φρόντ με κάποια υποτιθέμενη τοπική θεωρία στον Λακάν, παρά το γεγονός ότι γνωρίζουμε πολύ καλά τι αντλεί ο Λακάν από την τοπολογία. Ο χαρακτηρισμός τοπική για την θεώρησης της φαντασίωσης σχετίζεται ακριβώς με τον τόπο του *a* ο οποίος αρχικά είναι το φαντασιακό ενώ στην ύστερη θεωρία για την φαντασίωση, συμμετρικά με την υπόλοιπη θεωρία του Λακάν είναι το πραγματικό.

στο κύκλωμα ασυνείδητου-συνειδητού, κυκλοφορεί μεταξύ των δύο συστημάτων και έτσι ο «τόπος» εκτύλιξης της είναι η συναρμογή των δύο χώρων. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος όπου έχουμε την εμφάνιση φαντασιώσεων στον «συνειδητό» βίο του υποκειμένου, και φαντασιώσεις που ανασυγκροτούνται μέσα στην ψυχαναλυτική εμπειρία. Εντούτοις, οι φαντασιώσεις και ειδικά αυτό που ο Λακάν ονομάζει θεμελιακή φαντασίωση, παραμένουν, ειδικά ως αιτία, στο ασυνείδητο (Nasio 2020: 158). Οι φαντασιώσεις είναι μια σκηνή (ό.π. 159), αποτελούνται από μια φράση και ένα σενάριο (Μπλανσέ 2022: 115), κάτι εκτυλίσσεται ως εικόνα, πρωτίστως, και κάποια λόγια λέγονται με αποτέλεσμα να συγκροτείται μια αφήγηση, συνήθως εκ των υστέρων, όταν δηλαδή διηγούμαστε τη φαντασίωση. Η σκηνή είναι δραματοποιημένη, έχει όλο τον πλούτο των εικόνων που προκύπτουν σε ένα όνειρο και προκαλούν ένα συναίσθημα (ό.π.160). Η φαντασίωση και το συνοδό συναίσθημα που προκαλεί καθορίζεται από ένα κεντρικό ρηματικό σημαίνον· χτυπούν, δαγκώνουν, κοιτούν κ.λπ., απρόσωπα διατυπωμένα ακριβώς επειδή η φαντασίωση τροποποιεί, τέμνει και επανενώνει σε νέα τάξη υποκείμενο–αντικείμενο (ό.π.161). Το συναίσθημα που προκαλεί είναι απολαυσιακό, με το νόημα που αποδίδει το λακανικό *corpus* στην έννοια, υπέρ-απολαυσιακό. Τέλος, αλλά πρώτο και κύριο, στη φαντασίωση συμμετέχει το σώμα, κάποιο συγκεκριμένο μέρος του σώματος, το οποίο παράγει ακριβώς την υπέρ-απόλαυση (ό.π.161,162). Αυτό θα είχε τη μορφή, «δάγκωνε το στήθος μου», «χτύπαγε τα οπίσθια μου», «με κοιτούσε επίμονα» κ.λπ. Η όλη εκδραμάτιση της φαντασίωσης είναι λιβιδινική, σφραγίζεται από κάτι σεξουαλικό την ίδια στιγμή που το υπερβαίνει.

Εν ολίγοις η φαντασίωση είναι ο χώρος, το σκηνικό, το λευκό πανί πάνω στο οποίο προβάλλεται η ασυνείδητη επιθυμία και στην οποία εκτυλίσσεται μια σκηνή ικανοποίησής της, η οποία προκύπτει από την ίδια την δράση (Homer 2017: 131), η οποία δράση πέραν από το στοιχείο της υπέρ-απόλαυσης, ή και εξαιτίας αυτού, έχει έναν χαρακτήρα υπερβολής ως προς την πραγματικότητα, με την έννοια ότι μπορεί να είναι βίαιη (για παράδειγμα μια φαντασίωση ξυλοδαρμού από την πλευρά του θύματος ή του θύτη), ή εξευτελιστική (μια σκηνή στην οποία κάποιος γίνεται αντικείμενο ηδονοβλεψίας) και περιλαμβάνει γεγονότα που το υποκείμενο λέει ότι δεν θα έκανε ποτέ (ό.π.).

Το κρίσιμο σε όσα σημειώσαμε, σχετικά με τον χαρακτήρα της φαντασίωσης, είναι ότι πάνω στο «λευκό πανί» της, στην οθόνη που αποτελεί προβάλλεται πάντα μια σκηνή στην οποία συμμετέχει το σώμα, και η ικανοποίηση συνδέεται με αυτήν την απόλαυση του σώματος (για παράδειγμα ο πατέρας με χτυπά επειδή με αγαπά). Αυτή

η κρίσιμη διάσταση του σώματος ως άλυτο ερώτημα, ως αίνιγμα που εμπλέκεται μέσα στο δίκτυο της ίδιας της υποκειμενοποίησης, του Άλλου, της απόλαυσης και της επιθυμίας, είναι και ο όρος που δραστικά μεταβάλλει τη δεύτερη λακανική θεώρηση για τη φαντασίωση μέσω της τροποποίησης του περιεχομένου του συμβόλου *a*. Η μετατόπιση αυτή συντελείται σταδιακά από το δέκατο σεμινάριο για το άγχος, όπου έχουμε τη σταδιακή εισαγωγή της λογικής του αντικειμένου *a* μικρό, στο κείμενο των *Γραπτών Η θέση του ασυνειδήτου* και τελικά στο δέκατο τέταρτο σεμινάριο του έτους 1966-67, με τίτλο *Η λογικής της φαντασίωσης* (αμετάφραστο στα ελληνικά). Η μεταβολή του καθεστώτος του αντικειμένου *a* σε αυτήν την πορεία έχει να κάνει με την τοπική του. Στην πρώτη θεωρία για τη φαντασίωση το *a* είναι φαντασικό, στη δεύτερη θεωρία το *a* γίνεται της τάξης του πραγματικού και σχετίζεται με την τελική θέση που παίρνει η έννοια του μικρού αντικειμένου *a* στον Λακάν, όταν αυτό γίνεται ένα πραγματικό αντικείμενο σχετιζόμενο με τις οπές του σώματος: στοματικό, πρωκτικό (ήδη φροϋδικά αντικείμενα) και βλέμμα, φωνή (οι λακανικές προσθήκες) (Σκολίδης 2024: 261).

Αυτή η μετακίνηση είναι σημαντική, καθώς η φαντασίωση και κατά συνέπεια το υποκείμενο συγκροτούνται πλέον χαραγμένα τελεσίδικα από το πραγματικό, την απόλαυση του σώματος, κάτι που δεν συμβολοποιείται ποτέ εξ ολοκλήρου. Η φαντασίωση, ως στήριγμα της επιθυμίας –όπως ήταν στην πρώτη θεωρία– δεν περιλαμβάνει απλώς το φαντασικό αποτύπωμα του σώματος, το αποτέλεσμα της κατοπτρικότητας, αλλά πλέον κάτι της τάξης του πραγματικού του σώματος, αυτού που αναδύεται μέσα στη συμβολική αλυσίδα ως χάσμα, ως τρύπα. Η υποκειμενοποίηση, στη διχασμένη της πρόσληψη, δεν συγκροτείται πια μόνο ως αποτέλεσμα της συμβολικής τάξης, αλλά περιλαμβάνει και το αδιαπέραστο πραγματικό του σώματος ως ανεπίλυτο γρίφο.

Η κατεύθυνση αυτή για τη φαντασίωση εμπεριέχει πλέον τα όσα ακολούθησαν μετά το σεμινάριο για την *Ταύτιση* και σημειώσαμε παραπάνω⁶⁸ σχετικά με τον αποχωρισμό. Το συμβάν του αποχωρισμού δομεί για το υποκείμενο μια σχέση με την επιθυμία και την απόλαυση που εμπεριέχει τον άλλο. Το βρέφος απογαλακτίζεται, χάνοντας την απόλαυση του στήθους αποκτά από τη μητέρα ή την τροφό εν γένει κάτι που δεν συμβολοποιείται, ένα αντικείμενο μικρό *a*, και με αυτό πορεύεται στο σύμπτωμα, στη φαντασίωση και στην επιθυμία του. Το ζήτημα τελικώς για την

⁶⁸Βλ. σχετικά σ. 53,54 της παρούσας μελέτης.

ψυχαναλυτική εμπειρία δεν είναι να το «απελευθερώσει» από αυτή τη φαντασίωση, αλλά να το οδηγήσει στην ανακάλυψη αυτής της πορείας, στο να βρει το αίτιο της επιθυμίας του.

Η τελικώς καταλυτική συμβολή της δεύτερης θεωρίας για τη φαντασίωση έγκειται στο ότι συμπεριλαμβάνει στην καταστατική θέσπιση της υποκειμενικότητας την απόλαυση η οποία εξοβελιζόταν ως ένα υποπροϊόν όπου έπρεπε να μονωθεί. Με αυτήν την έννοια η προσπέλαση της φαντασίωσης του υποκειμένου, που διέπεται από έναν ιδιαίτερο μονιστικά θεμελιώδη ενορμητικό πυρήνα –κατά απόλυτη αντιστοιχία των φροϋδικών πρωταρχικών φαντασιώσεων– είναι προϋπόθεση της ανασυγκρότησης μιας σχέσης με τον διαγραμμένο εαυτό· μιας σχέσης που φέρνει στην επιφάνεια δύο απολύτως αβυσσαλέα και ανοίκεια στοιχεία για το υποκείμενο αλλά και εξίσου αληθινά, ότι από τη μία οι φαντασιώσεις και η επιθυμία του υποκειμένου είναι οριστικά καθορισμένες από την υπέρ-απόλαυση και τις ενορμήσεις που της προσιδιάζουν (συμπεριλαμβανόμενης αυτής του θανάτου)· από την άλλη ότι αυτή η σχέση αποτελεί τη διευθέτηση της δομικής έλλειψης εαυτών και αλλήλων. Μιας έλλειψης που συλλαμβάνεται στη ριζοσπαστική επινόηση του Λακάν περί της ανυπαρξίας διάφυλης σχέσης, δηλαδή της απουσίας κάθε πραγματικού οδηγού για το με ποιον τρόπο σχετιζόμαστε με το άλλο φύλο και γιατί, αλλά και εν γένει τι συνιστά άλλο φύλο. Ο μοναδικός τρόπος με τον οποίο λύνεται αυτός ο γρίφος –ο ίδιος ο γρίφος του σώματος δηλαδή– είναι η εισαγωγή και πάλι της φαντασίωσης που γίνεται πυξίδα αυτού του σχετιζέσθαι. Με αυτήν την έννοια αυτό το υποτίθεται φασματικό πλάσμα που είναι η φαντασίωση γίνεται όρος της υλικής μας ύπαρξης με τον πιο κυριολεκτικό τρόπο. Χωρίς αυτό το φάντασμα η ίδια η ζωή είναι αδύνατη.

V. Φασματικό μοντάζ

*Imagination morte imaginez – Η φαντασία είναι νεκρή φανταστείτε
Samuel Becket⁶⁹*

Ο Ζιλ Ντελέζ (Gilles Deleuze· 1925-1945) στο έργο του για τον κινηματογράφο γράφει ότι ο Αϊζενστάιν (Сергей Михайлович Эйзенштейн – Sergei Eisenstein· 1898-1948) «[...] σε κάθε ευκαιρία, υπενθυμίζει ότι το μοντάζ συνιστά το όλον της ταινίας, την Ιδέα.» (Deleuze 2004: 49). Στο κεφάλαιο που ξεκίνησε με την ιδέα του σοβιετικού κινηματογραφιστή θα κλείσει γράφοντας:

⁶⁹ Becket στο Μιχαήλ 2010:213

Το μόνο γενικό χαρακτηριστικό του μοντάζ είναι ότι συσχετίζει την κινηματογραφική εικόνα με το όλον, δηλαδή με το χρόνο που νοείται ως το Ανοικτό. Δίνει έτσι μια έμμεση εικόνα του χρόνου, μέσα στην επιμέρους εικόνα-κίνηση και ταυτόχρονα μέσα στο όλον της ταινίας. Από τη μια είναι το μεταβλητό παρόν και από την άλλη η απεραντοσύνη του μέλλοντος και του παρελθόντος. (ό.π. 74)

Οι όροι του Ντελέζ ανήκουν στο φιλοσοφικό του σύμπαν και τις αναφορές του, εντούτοις η σκέψη του για το μοντάζ είναι ένας συνειρμός που οργανώνει το κείμενο μας σε αυτήν την τελευταία –αντί επιλόγου– ενότητα. Το μοντάζ ενός κειμένου, ενός λόγου, και της αφήγησης που οργανώνεται γύρω από αυτό, είναι άλλωστε και ένας τρόπος να δούμε αυτήν την τέχνη της διάσχισης του συμπτώματος, τη διαδρομή που κάνει το υποκείμενο που υποφέρει μιλώντας, αυτό που είναι σε τελική ανάλυση η ψυχαναλυτική εμπειρία.

Η ιδέα αυτής της μελέτης είναι η φαντασία ως ορίζοντας για τον ψυχαναλυτικό λόγο, την υποκειμενικότητα και την κοινωνική θεωρία. Μια σειρά από «σεκάνς» αρμολογημένες από το διαφέρον μας μοντάρουν αυτό το πεδίο, δίνοντας μια επιμέρους οπτική της φασματικής προβληματικής⁷⁰, μιας «περιοχής» που αφορά στη σχέση των επιστημών του ανθρώπου και των θεωριών της υποκειμενικότητας με τη φαντασία, τη φασματικότητα και εν γένει με το εντεύθεν του θετικιστικού –συμπεριλαμβανομένων των νέο-θετικιστικών εκδοχών του– επιστημονικού παραδείγματος.

Πλάνο πρώτο: Ο Λακάν λέει στο τρίτο σεμινάριο, στο οποίο και αναπτύσσει την πιο ανεπτυγμένη προσέγγισή του για την ψύχωση: «Στη σχέση του υποκειμένου με το σύμβολο, υπάρχει η δυνατότητα μιας αρχέγονης *Verwerfung*, δηλαδή κάτι να μην είναι συμβολοποιημένο, το οποίο θα εκδηλωθεί μέσα στο πραγματικό.» (Λακάν 2022: 101). Στο ίδιο σεμινάριο, εξηγώντας αυτήν τη διάκλειση⁷¹ που ανέσυρε μέσα από το φροϋδικό *corpus*, κάνει λόγο για «μια γνήσια αλυσιδωτή αντίδραση στο επίπεδο του φαντασιακού» (ό.π. 107) και μια «φαντασιακή υπεραφθονία» (ό.π.) που υποκαθιστά «τη συμβολική διαμεσολάβηση» (ό.π.). Η ψύχωση λοιπόν είναι όχι απλά μια καθήλωση σε ένα φαντασιακό χωρίς όριο, όπως στην πρόωμη περίοδο του (Αβδελίδη στο

⁷⁰ Κατ' αντιστοιχία αυτού που οι Laplace και Pontalis ονόμασαν φαντασιωτική προβληματική (βλ. σχετικά σ. 43 της παρούσας) για το φροϋδικό έργο και την ψυχανάλυση. Η φασματική προβληματική αφορά στην επίδραση της φαντασίας και των παραγώγων της εν γένει στις επιστήμες του ανθρώπου και στην ειδική «περιοχή» που ασχολείται με τις θεωρίες υποκειμενοποίησης· η ψυχανάλυση, πέραν του κλινικού της ορίζοντα, συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν την «περιοχή».

⁷¹ Ο Λακάν ανασύρει την λέξη από τα γραπτά του Φρόντ στα οποία όμως δεν έχει συστηματικότητα. Διαβάζουμε στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης του έργου του Vanheule για την ψύχωση στο λακανικό έργο «Η έννοια του *Verwerfung* του υποδεικνύει ότι κάτι λείπει στη σχέση του υποκειμένου με το σημαίνον κατά την πρώτη εισαγωγή στα βασικά σημαίνοντα. Το δράμα της ψύχωσης είναι ένα δράμα που αφορά το σημαίνον, όπως λέει ο Λακάν το 1958.» (Αβδελίδη στο Vanheule 2020: 13).

Vanheule 2020: 12), αλλά και μια δυσλειτουργία, μια διογκωμένη έλλειψη στη συνάντηση του υποκειμένου με τα πρωταρχικά σημαίνοντα που τον παραδίδει σε μια συσχέτιση πλημμυρισμένη από τη συνάντηση πραγματικού-φαντασιακού και την πρωτοκαθεδρία του δεύτερου. Πιο απλά και σύντομα το υποκείμενο, στην ψύχωση, λύνει το αίνιγμα του πραγματικού με εικόνες και όχι με σύμβολα, τα οποία έχουν αποτύχει.

Πλάνο δεύτερο: Ο Σ. Μιχαήλ μας κατευθύνει προς το έργο των Λακού-Λαμπάρτ (Philippe Lacoue-Labarthe· 1940-2007) και Νανσύ (Jean-Luc Nancy· 1940-2021) *Ο μύθος του ναζισμού* και στα μεγάλα φαντάσματα του 20^{ου} αιώνα· τη μίμηση του φαντάσματος της κλασσικής αρχαιότητας από τον ναζισμό, την επιθυμία του φαντάσματος του μέλλοντος από το μαρξιστικό όραμα, υπενθυμίζοντας ότι στην προμετωπίδα του κομμουνιστικού μανιφέστου έχουμε ένα φάντασμα. Γράφει για το έργο του Λαμπάρτ *Ο Hölderlin και οι Έλληνες*

[...] συνδέει και αποσυνδέει δύο διαφορετικά και μάλιστα αντίθετα μεταξύ τους φαντάσματα: το ένα, το φάντασμα του κομμουνισμού, [...] [που] μιλάει, όπως λέει ο Μαρξ, μια *neue Sprache*, μια νέα γλώσσα, και αντλεί την *Poesie*, την ποίησή του, από το μέλλον, ενώ το άλλο το φάντασμα της μίμησης των Αρχαίων από τους Νεότερους, είναι σταθερά στραμμένο στο αρχαίο παρελθόν, και μάλιστα σε ένα παρελθόν που σαν τέτοιο, όπως το ονειρεύεται ο μιμητής δεν υπήρξε ποτέ. [...] Κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες, το τραγικό αποτέλεσμα της μίμησης μιας μυθοποιημένης ανύπαρκτης απαρχής είναι ο όλεθρος του μιμητή αλλά και η εξολόθρευση όσων θεωρεί υπονομευτές της μίμησης. (Μιχαήλ 2010: 122 και 125).

Τα φαντάσματα και οι κατοπτρικές ταυτίσεις με αυτά είτε εμφανίζονται ως ολέθριες καθηλώσεις στο ανύπαρκτο παρελθόν είτε ως οράματα κίνησης που *καταργούν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων* υπήρξαν καθοριστικά για όλο τον βραχύ εικοστό αιώνα, οι ταυτίσεις με φαντάσματα καθορίζουν και την ιστορική κίνηση των ημερών μας.

Πλάνο τρίτο: Ένας ενδιαφέρων διανοούμενος της εποχής μας, ο Μπιούνγκ-Τσούλ Χαν στο βιβλίο του *Ψυχοπολιτική* προτείνει μια θεώρηση περάσματος από την φουκωϊκή βιοπολιτική στην ψυχοπολιτική ως ίδιον του νεοφιλελευθερισμού. Γράφει:

Το smartphone είναι ένα ψηφιακό αντικείμενο λατρείας – και μάλιστα, το κατεξοχήν *ψηφιακό λατρευτικό αντικείμενο* [...] Το «like» είναι το ψηφιακό αμίν [...] Το smartphone δεν είναι απλώς ένας αποτελεσματικός μηχανισμός επιτήρησης, αλλά και ένα φορητό εξομολογητήριο. Το Facebook είναι η εκκλησία, η παγκόσμια συναγωγή της ψηφιακής εποχής. (Χαν 2023: 26).

Η σκέψη αυτή συναντιέται με τη φουκωϊκή επιμέλεια εαυτού και το πανοπτικό μοντέλο του Μπένθαμ για να υποστηρίξει ότι σήμερα βρισκόμαστε σε μια πολύ πιο περίπλοκη και επιτηρημένη πραγματικότητα. Σε μια συνθήκη όπου η εικόνα προσφέρεται απλόχερα χωρίς εξωτερικό εξαναγκασμό, μια εσωτερικά κινούμενη επιτέλεση που

συμπυκνώνεται στο αίτημα: να με δουν, να καταστώ ορατός. Εκεί που ο εαυτός και οι άλλοι έπρεπε να πουν κάτι, τώρα αρκεί μια εικόνα. Δεν θα αντισταθούμε στο να ανασύρουμε εκ νέου τον Λακάν:

Το αντικείμενο εδώ είναι το βλέμμα – βλέμμα που είναι το υποκείμενο, που το φτάνει, που χτυπάει διάνα σκοποβολή. [...] Αν αυτή η ανάλυση αναδεικνύει τη βαθμίδα του βλέματος, αυτό δεν συμβαίνει στο επίπεδο του άλλου του οποίου το βλέμμα συλλαμβάνει το υποκείμενο να κοιτάζει μέσα από την κλειδαρότρυπα,. Είναι ότι ο άλλος το συλλαμβάνει, αυτό, το υποκείμενο, ολόκληρο ως ένα βλέμμα κρυμμένο. (Λακάν 2015: 17)

Πλάνο τέταρτο: Ένας εκ των νεότερων εκπροσώπων της λεγόμενης «Σχολής της Λουμπλιάνα», ο Σάμο Τόμισικ, επιδιώκει να γεφυρώσει δύο μεγάλα μεταφυσικά παραδείγματα εκ νέου, μέσα στον εικοστό πρώτο αιώνα· τον Μαρξ με τον Λακάν. Διαβάζουμε: «Από τη μαρξική και φροϋδική προοπτική, το να πούμε “ψευδής συνείδηση” σημαίνει ότι εκφέρουμε έναν πλεονασμό, αφού δεν υπάρχει άλλη συνείδηση από την ψευδή συνείδηση» (Tomšič 2020: 324). Μερικές γραμμές παρακάτω η φασματική προβληματική εμφανίζεται εναργής:

Η καπιταλιστική φετιχοποίηση γαμίζει την πραγματικότητα με φασματικές οντότητες και ενθρονίζει το κεφάλαιο ως τη ζωτική ψυχή του κόσμου, ως την ύψιστη σφαίρα του καπιταλιστικού κόσμου, από τον οποίο, όπως μας λένε, δεν υπάρχει διέξοδος, εκτός εάν θέλουμε να καταλήξουμε σε μια νέα βαρβαρότητα. (ό.π.)

Το μεγάλο φάντασμα της δυτικής σκέψης –η συνείδηση– είναι εγγεγραμμένο ήδη στην τάξη του ψευδούς, του ελλειμματικού. Για τη συνθήκη της νεωτερικότητας, σύμφυτη με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τον ορθολογισμό που του προσιδιάζει, τα φαντάσματα είναι ιδιαζόντως παρόντα.

Πλάνο πέμπτο: Επιστρέφουμε πίσω στον Φρόντ,

[...] ένα ισχυρό, ενεστωτικό βίωμα αφυπνίζει στον ποιητή την ανάμνηση ενός προγενέστερου βιώματος, συνήθως της παιδικής ηλικίας, από το οποίο πηγάζει τώρα η επιθυμία η οποία εκπληρώνεται μέσα στο έργο, όπου υπάρχουν αναγνωρίσιμα στοιχεία τόσο της πρόσφατης αφορμής, όσο και της παλιάς ανάμνησης. [...] σε τελευταία ανάλυση [...] η ποίηση, όπως και η ονειροπόληση, συνιστά συνέχεια και υποκατάστατο του παλιού παιδικού παιχνιδιού. (Freud 2011α: 23).

Ο Φρόντ, αφού έχει ολοκληρώσει τα σχόλιά του σχετικά με τη φαντασίωση και την αιτιογένεσή της προχωρά, μάλλον βιαστικά, στην εξέταση της εργασίας του ποιητή. Ο ποιητής αφυπνίζεται από κάτι σημερινό, που τον οδηγεί σε κάτι παρελθοντικό, στο χρόνο που ήταν παιδί, σε μια φρέσκια στον χρόνο επιθυμία· δημιουργεί σμίγοντας τις δύο εικόνες, την παροντική –αυτή που αρχικά τον αφύπνισε– και την παρελθοντική στην οποία συνειρμικά επέστρεψε.

Σπεύδει βέβαια να συμπληρώσει ότι το έργο του ποιητή δεν εκκινεί μόνο από την ατομική διαδρομή του· άλλοτε το υλικό της δημιουργίας προέρχεται από τους μύθους, για τους οποίους σχολιάζει «οι μύθοι [...] αντιστοιχούν πιθανότατα σε παραμορφωμένα υπολείμματα επιθυμητικών φαντασιώσεων ολόκληρων εθνών, «σε κοσμικά όνειρα της νεαρής ανθρωπότητας» (ό.π. 24). Αυτή η διατύπωση είναι γοητευτική για την πεποίθηση ότι η ανθρωπότητα, ως είδος, σε κάποια πολιτισμική συνθήκη είχε κοινά όνειρα, όνειρα της παιδικής της ηλικίας.

Ο Φρόντ ολοκληρώνει το κείμενο, με μια διαφορά μεταξύ της ατομικής φαντασίωσης και του έργου του καλλιτέχνη, του ποιητή. Η ατομική φαντασίωση είναι πηγή ντροπής για αυτόν που τη σχηματίζει και αναγκάζεται –ίσως στο ψυχαναλυτικό ντιβάνι– να τη διηγηθεί, σύστοιχα κατά κανόνα αφήνει παγερά αδιάφορο τον υποθετικό ακροατή της ή συνηθέστερα προκαλεί απέχθεια (ό.π.). Από την άλλη, το έργο του ποιητή σχηματίζεται με μια απεύθυνση και, αν τελικά εκτεθεί δημόσια, συνοδεύεται από συναισθήματα συγκίνησης, ηδονής και ευχαρίστησης για τους αναγνώστες. Για να καταλήξει στο ότι ο ποιητής που φτιασιδώνει με τη μορφή του καλλιτεχνικού έργου τη φαντασίωση του για να την απολαύσουμε τελικώς «[...] μας μεταθέτει σε μια κατάσταση που μας επιτρέπει να απολαμβάνουμε πλέον τις δικές μας φαντασιώσεις χωρίς ενοχή και χωρίς ντροπή» (ό.π. 25).

Η καλλιτεχνική δημιουργία εμφανίζεται ως κατεξοχήν φασματική «περιοχή», χώρος έκφρασης των επιθυμιών, των φαντασιώσεων της νεαρής ανθρωπότητας και χώρος απενοχοποιημένης απόλαυσής τους, αφού έχουν κενωθεί από αυτό που προκαλεί απέχθεια· ίσως είναι ο ίδιος ο ναρκισσιστικός πυρήνας που μεταβάλλεται μέσα στη μορφή του έργου και εκδηλώνεται ως κάτι που ενώνει με τη ριζική ετερότητα του Άλλου αντί να διαιρεί. Το ποιητικό έργο γίνεται ένα λιγότερο απειλητικό φάντασμα. Η καλλιτεχνική δημιουργία διανοίγει έναν δρόμο να φανταστούμε πέραν του τέλους της φαντασίας, πέραν της αρνητικότητας που έχει λάβει στα προηγούμενα «πλάνα».

Πλάνο έκτο και τελευταίο: Ο Ζακ-Αλέν Μιλέρ γράφει για το τέλος της ανάλυσης και την υπέρβαση της φαντασίωσης

Υπό ποια έννοια, υπάρχει, λοιπόν, υπέρβαση της φαντασίωσης; [...] το υποκείμενο που απελευθερώνεται από αυτήν, που ξεκολλάει, αποκομίζει το γεγονός ότι εντοπίζει τον εαυτό του σε σχέση με το αντικείμενο που είναι τυλιγμένο σ' αυτή τη φαντασίωση, ότι ψηλαφίζει τα χείλη του χάσματος που το ίδιο συνιστά, ότι διατρέχει τα πλαίσια του δικού του παραθύρου προς το πραγματικό, και τέλος ότι περνάει μέσα απ' αυτό το παράθυρο, ότι εκπαραθυρώνεται σαν προς το εσωτερικό του εαυτού του και είναι σαν να

βρίσκεται στο εξωτερικό του εαυτού του, δηλαδή έξω από όσα καταλάμβαναν γι' αυτό τη λογική θέση του πραγματικού, τη φαντασίωσή του ως ανέφικτη, τη φαντασίωση του ως αδιέξοδο, ως βασική αρχή των αδιεξόδων του ασυνειδήτου, του οποίου υποκείμενο είναι το ίδιο. (Μιλέρ στο Σκολίδης 2024: 270).

Υπέρβαση της φαντασίωσης σημαίνει αποδοχή του αναπαλλοτρίωτου κομματιού αυτού που είμαστε, σώμα και ασυνείδητη γνώση· υπέρβαση της φαντασίωσης είναι η μετατροπή αυτού του καταστατικού αδιεξόδου σε έργο, έργο ποίησης με όλες τις δυνατές σημασίες της λέξης.

Η σκηνή ολοκληρώθηκε, τα φώτα χαμηλώνουν και με αυτόν τον τρόπο διεκδικούμε χώρο για τη φαντασία μέσα στην περιοχή της επιστημονικής εργασίας. Το ευτυχές ζήτημα με τη φαντασία είναι ότι παραμένει πάντοτε ελλειπτική και το σημαίνον που αφήνει ή που δύναται να αφήσει αφορά στην κίνηση, στην πρόσκληση για να προσεγγιστεί ως ελλείπουσα συνθήκη. Αυτό το σημαίνον είναι σημαντικό για το ίδιο το ψυχαναλυτικό εγχείρημα, την παραγωγή έγκυρης επιστημονικής γνώσης, για την πολιτική και τις επιστήμες του πολιτικού, για την ίδια την υποκειμενικότητα. Ως προς αυτά έχει σημασία να υπογραμμίζουμε αυτό που ο Λακάν ανέσυρε νωρίς και υπογράμμισε στο αφηγησιακό του κείμενο σε σχέση με το τέλος

«Διαφυλάσσοντας τη δυνατότητα προσφυγής του υποκειμένου στο υποκείμενο, η ψυχανάλυση μπορεί να συντροφεύσει τον πάσχοντα έως το εκστατικό όριο του “Είσαι αυτό”, όπου του αποκαλύπτεται το σημείο του θνητού προορισμού του, αλλά δεν εξαρτάται μόνο από την εξουσία που έχουμε ως ψυχαναλυτές να τον οδηγήσουμε σ' εκείνη τη στιγμή όπου αρχίζει το πραγματικό ταξίδι.» (Λακάν 2012: 17)

Το πραγματικό ταξίδι αρχίζει εν κινήσει, στο μέσο των πραγμάτων, στο σημείο όπου η φαντασίωση υπερβαίνεται και η πολιτική, επιστημονική, καλλιτεχνική φαντασία ξεκινά να δημιουργεί στον ορίζοντα του θνητού προορισμού, διεκδικώντας ένα σημείο αγκύρωσης που θα διασώσει ένα σημαίνον για όσους μείνουν πίσω και ξεκινήσουν τα πράγματα από την αρχή και πάλι εν κινήσει. _

Βιβλιογραφία

- Agamben, G., 2007, *Κατάσταση Εξαιρέσεως, Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαιρέση σε κανόνα*, μτφρ. Οικονομίδου, Μ., Αθήνα: Πατάκης.
- Derrida, J., 1978, *A. Writing and Difference*, μτφρ. Bass, Λονδίνο: Routledge.
- Fink, B., 2006, *Κλινική Εισαγωγή στη Λακανική Ψυχανάλυση*, μτφρ. Ηλιάδης, Ν., Αθήνα: Πλέθρον.
- Fink, B., 2024, *Για τον έρωτα, εισαγωγή στο όγδοο σεμινάριο του Λακάν (Η μεταβίβαση)*, μτφρ. Μαύρη, Σ., Μεντίνης, Μ., Αθήνα: Oposito.
- Glynos J. & Σταυρακάκης, Γ. (επιμ.), 2017, *Ο Lacan και η επιστήμη*, μτφρ. Ψυλλάκου, Ε., Θεσσαλονίκη: Ροπή.
- Homer, S., 2017, *Εισαγωγή στον Ζακ Λακάν*, μτφρ. Μαύρη, Σ., Αθήνα: Oposito.
- Καντ. Ι., 1979, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τμ. Β', μτφρ. Γιανναράς, Α., Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καστοριάδης, Κ., 1978, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Χαλικιάς Σ., Σπαντιδάκης Κ., Σπαντιδάκη Γ., Αθήνα: Κέδρος.
- Κουζέλης, Γ., Ψυχοπαίδης, Κ. (επιμ.) 1996, *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών, Κείμενα*, Αθήνα: Νήσος.
- Λακάν, Ζ., 2005, *Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση*, μτφρ. Μπλανσέ-Λινάρδου, Ν., Μπλανσέ, Ρ., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Lacan, J., 2006, *Écrits*, μτφρ. Bruce, F., Νέα Υόρκη και Λονδίνο: W. W. Norton.
- Λακάν, Ζ., 2008, *Ονόματα του Πατρός*, μτφρ. Σκολίδης, Β., Αθήνα: Ψυχογιός.
- Λακάν, Ζ., 2009, *Η διδασκαλία μου*, μτφρ. Μπλανσέ-Λινάρδου, Ν., Μπλανσέ, Ρ., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Λακάν, Ζ., 2020, *Το Σεμινάριο, 8^ο Βιβλίο, Η Μεταβίβαση*, μτφρ. Πίγκου, Α., Ανδροπούλου, Δ., Χριστοπούλου, Ρ., Μόλαρη, Ε., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Λακάν, Ζ., 2021, *Η σχέση αντικειμένου, Σεμινάριο Τέταρτο*, μτφρ. Αθανασιάδου, Α., Δυοβουνιώτου, Ν., Σκολίδης, Β., Χριστοπούλου, Ρ., Αθήνα: Ψυχογιός.
- Λακάν, Ζ., 2022, *Σεμινάριο τρίτο, Οι ψυχώσεις*, μτφρ. Χριστοπούλου, Ρ., Σκολίδης, Β., Αθήνα: Ψυχογιός.
- Λακάν, Ζ., 2024, *Το Σεμινάριο, 10^ο Βιβλίο, Το Άγχος*, μτφρ. Λινάρδου, Ν., Πίγκου, Α., Τσάμπουρας, Κ., Μόλαρη, Ε., Ρηγούτσου, Ε., Αγαπάκη, Π., Χριστοπούλου, Ρ., Αθήνα: Εκκρεμές.

- Laplace, J., και Pontalis, J.B., 1986, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, μτφρ. Καψαμπέλης, Β., Χαλκούση, Λ., Σκουλικά, Α., Αλούπης, Π., Αθήνα: Κέδρος.
- Lévi-Strauss, C., 1986, *Μύθος και Νόημα*, μτφρ. Αθανασόπουλος, Β., Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ., 2004, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Κόττης, Γ., Αθήνα: Θεμέλιο.
- Marx, K., 2016, *Το Κεφάλαιο, Τόμος πρώτος*, μτφρ. Γκιούρας, Θ., Αθήνα: ΚΨΜ.
- Μαρξ, Κ., 2022, *Grundrisse, Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Διβάρης, Δ., Αθήνα: Στοχαστής.
- Mannoni, M., 1992, *Η θεωρία ως επινόηση*, μτφρ. Σπανός, Γ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Masson, M., J. (επιμ.), 1986, *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887-1904*, μτφρ. Masson, M., J., Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Μιλέρ, Ζ-Α, 2003, *Λακανική Βιολογία. Έξι ψυχαναλυτικά μαθήματα για το σώμα, το σύμπτωμα, την απόλαυση*, μτφρ. Δυοβουνιώτου, Ν., Σκολίδης, Βλ., Αθήνα: Ψυχογιός.
- Μιχαήλ, Σ., 2010, *Γκόλεμ ή περί υποκειμένου και άλλων φαντασμάτων*, Αθήνα: Άγρα.
- Μπλανσέ, Ρ., 2022, *Έξι μαθήματα για τις νευρώσεις*, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Nasio, J.-D., 2022, *Πέντε Παραδόσεις πάνω στη θεωρία του Jacques Lacan*, μτφρ. Κανελλοπούλου, Β.-Λ., Μαλιχίν Κ., Τριανταφυλλίδου, Μ., Χριστέλη, Γ., Αθήνα: Πατάκης.
- Ντεκάρτ, Ρ., 2003, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφρ. Βανταράκης, Ε., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Ντεκάρτ, Ρ., 2012, *Οι Αρχές της Φιλοσοφίας I & II*, μτφρ. Γρηγοροπούλου, Ε., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Ντελέζ, Ζ., 1996, *Σπινόζα, Πρακτική Φιλοσοφία*, μτφρ. Καψαμπέλη, Κ., Αθήνα: Νήσος.
- Deleuze, G., 2004, *Κινηματογράφος I, Η εικόνα-κίνηση*, μτφρ. Μάτσας, Μ., Αθήνα: Νήσος.
- Παγωνδιώτης, Κ., 2013, *Η Καντιανή Θεώρηση*, στο Μπαλτάς, Α., Στεργιόπουλος, Κ., (επιμ.), 2013, *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παπαδάκος, Β., Φραγκοπούλου, Ζ., 2011, *Από τον Φρόντ στον Λακάν, Εισαγωγή σε δέκα βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες*, Αθήνα: Νήσος.

- Πιερράκου, Μ., 2015, *Η «πληκτρού» του Λακάν*, μτφρ. Στεφανάτος, Γ., Αθήνα: βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ.
- Πλάτων, 1990α, *Σοφιστής*, μτφρ. Γληνός, Δ., Αθήνα: Δαίδαλος (Ζαχαρόπουλος, Ι.).
- Πλάτων, 1990β, *Φίληβος-Κρίτων*, μτφρ. Ανδρόνικος Μ., Αθήνα: Δαίδαλος (Ζαχαρόπουλος, Ι.).
- Roudinesco, E., 2017, *Ο Σίγκμουντ Φρόντ στην εποχή του και τη δική μας*, μτφρ. Γαρέφη-Πατεράκη, Μ., Αθήνα: Πατάκης.
- Σαγκριώτης, Γ., 2023, *Οι τρεις Κριτικές του Καντ, Ένας οδηγός Πλοήγησης*, Πάτρα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών.
- Σατελέ, Φ., 2006, *Η Φιλοσοφία*, τμ. Α, μτφρ. Παπαγιώργης, Κ., Αθήνα: Γνώση.
- Σιμωνιάς, Τ., 2009, *Περί Φαντασίας, τ. Α, Φασματογονία, Φασματολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Σπινόζα, Μ., 2009, *Ηθική*, μτφρ. Βανταράκης, Ε., Αθήνα: Εκκρεμές.
- Στεφανάτος, Γ., 2023, *Το φαντασιακό της δημιουργίας: Σκέψη, τέχνη, ψυχή*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ.
- Tomšič, S., 2020, *Το καπιταλιστικό ασυνείδητο*, μτφρ. Λάγιος, Θ., Αθήνα: Futura.
- Τζαβάρας, Θ., 2005, *Ψυχανάλекτα*, Αθήνα: Νήσος.
- Feyerabend, P., 2018, *Ανορθολογικότητα ή Ποιος φοβάται τον αράπη*; μτφρ. Παπαδόπουλος, Γ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Fæssel, M., 2023, *Κόκκινα Φανάρια, Η ηδονή και η Αριστερά*, μτφρ. Καράμπελας, Γ., Αθήνα: Πόλις.
- Φρόντ, Σ., 1979, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, μτφρ. Τσαμπουράκης, Γ., Αθήνα: Επίκουρος.
- Freud, S., 2008, *Το Εγώ και το Αυτό*, μτφρ. Παναγιωτοπούλου, Δ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2010α, *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας*, μτφρ. Λιαναντωνάκη, Χ., Αθήνα: Ροές.
- Freud, S., 2010β, *Για τη δυναμική της μεταβίβασης. Παρατηρήσεις για τον έρωτα μεταβίβασης*, μτφρ. Σαγκριώτης, Γ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2011α, *Ο ποιητής και η φαντασίωση*, μτφρ. Σαγκριώτης Γ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2011β, *Το μοτίβο εκλογής των μικρών κουτιών*, μτφρ. Αλούπης, Π., Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.
- Φρόντ, Σ., 2014α, *Πέντε ιστορικά ασθενείας, Ντόρα / Ο μικρός Χανς / Ο Ράτενμαν / Ο πρόεδρος Σρέμπερ / Ο Βόλφσμαν*, μτφρ. Λιάπτη, Κ., Αναγνώστου, Λ., Αθήνα: Επίκουρος.

- Freud, S., 2014β, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφρ. Πατσογιάννης, Β., Αθήνα: Πλέθρον.
- Φρόνυτ, Σ., 2015, *Το όνειρο*, μτφρ. Αναγνώστου, Λ., Αθήνα: Νήσος.
- Freud, S., 2016, *Το ασυνείδητο*, μτφρ. Μυλωνά, Ν., Αθήνα: Νίκας.
- Freud, S., 2017, *Μια σύνοψη της ψυχανάλυσης*, μτφρ. Παναγιωτοπούλου, Δ., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2018α, *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ. Πατσογιάννης, Β., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2018β, *Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*, μτφρ. Καρβούνης, Χ. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Freud, S., 2019, *Χτυπούν ένα παιδί, Δοκίμια για τα πεπρωμένα των ενορμήσεων*, μτφρ. Πατσογιάννης, Β., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2020α, *Δοκίμια Μεταψυχολογίας*, μτφρ. Πατσογιάννης, Β., Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud, S., 2020β, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφρ. Πατσογιάννης, Β., Αθήνα: Πλέθρον.
- Vanheule, S., 2020, *Το υποκείμενο της ψύχωσης, εισαγωγή στη λακανική οπτική*, μτφρ. Μαύρη, Σ., Μεντίνης, Μ., Αθήνα: Oposito.
- Weber, S., 2021, *Επιστροφή στον Φρόνυτ, Η μετα-τόπιση της ψυχανάλυσης από τον Ζακ Λακάν*, μτφρ. Αναγνώστου, Λ., Αθήνα: Σμίλη.
- Χαν, Μ-Τ., 2023, *Ψυχοπολιτική, Ο νεοφιλελευθερισμός και οι νέες τεχνολογίες εξουσίας*, μτφρ. Τσαλής, Β., Αθήνα: Opera.
- Χέγκελ, 2021, *Πρόλογοι και Εισαγωγές*, μτφρ. Θανασάς, Π., Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χένριχ, Ν., 2008, *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ, Διαλέξεις για τον Γερμανικό Ιδεαλισμό*, μτφρ. Δρίτσας, Θ., Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Žižek, S., 2022, *Λακάν*, μτφρ. Καγιαλάρης, Δ., Παπαδάκης, Κ., Αθήνα: Πατάκης.
- Κείμενα σε επιστημονικά περιοδικά**
- Lacan, J., (1979), «Lacan pour Vincennes! », *Ornicar?* 17/18, άνοιξη 1979.
- Λακάν, Ζ., (2012), «Το στάδιο του καθρέφτη ως διαμορφωτής της λειτουργίας του Εγώ όπως μας αποκαλύπτεται στην ψυχαναλυτική εμπειρία», μτφρ. Βεργέτης, Δ., *Fort Da*, τχ. 2, Δεκέμβριος 2012, σ. 9-21.
- Λακάν, Ζ., (2015), «Πέραν του Οιδίποδα ή περί της διάρρηξης της έμφυλης διαφοράς» μτφρ. Μαρκίδη, Ε., *αληθεια*, τχ. 8, Φθινόπωρο 2015, σ. 13-27.
- Lecaux, J., (2022), «Το όνειρο στην passe και στο υπερέραν της passe», μτφρ. Αγαπάκη, Π., *Η Ψυχανάλυση*, τχ. 11, Άνοιξη 2022, σ. 93-119.

Μιλέρ, Ζ.-Α., (2012), «Τέσσερα σχόλια για το στάδιο του καθρέφτη», μτφρ. Σκολίδης, Β., *Fort Da*, τχ. 2, Δεκέμβριος 2012, σ. 29-43.

Μοράκη, Α., (2023), «Η θεμελιακή φαντασίωση», *Τετρ-α-δια*, τχ.4, Ιούνιος 2023, σ. 91-100.

Σκολίδης, Β., (2024), «Η φαντασίωση και υπέρβασή της», *Fort Da*, τχ. 5. Μάιος 2024, σ. 249-270.

Πηγές από ιστότοπους

Αγαπάκη, Π., «Λακανικά Μαθηματικά: Εισαγωγή στη θεωρία των κόμβων», *Γραφόσφαιρα*, τχ.3, διαδικτυακό περιοδικό της ΑΚΣΠΑ: <https://akspa.gr/λακανικά-μαθηματικά-εισαγωγή-στη-θεω/> τελευταία ανάκτηση: 09/11/2024.

Αριστοτελιστές, Το συνεργατικό corpus+ του Αριστοτέλη: <https://aristotelistes.cti.gr/welcome/index.html> τελευταία ανάκτηση: 09/11/2024.

Walter, E. (2013), «Noam Chomsky Calls Jacques Lacan a ‘Charlatan’», ιστότοπος: Critical Theory: τελευταία ανάκτηση: 09/11/2024.

Άλλες πηγές

Γαστεράτος, Κ., 2024, *Υποκείμενο ένα κατοπτρικό φιλοσοφικό ερώτημα*, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, ΠΜΣ: Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, Ειδίκευση: Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία.

Γκιάστας, Γ., 2019, *Το ‘γράφημα της επιθυμίας’ του Λακάν ως κομβικό στοιχείο του στρουκτουραλιστικού διαβήματος στην ψυχανάλυση*, Ψυχαναλυτικά Σεμινάρια, Πέμπτη 7 Φεβρουαρίου 2019, διαθέσιμο εδώ: https://www.psy-s.gr/wp-content/uploads/2020/11/to_grafhma_ths_epithymias_y.gkiastas.pdf, τελευταία ανάκτηση: 09/11/2024.

Μπιλάλη, Μ. 2020, *Η Φαντασία στον Αριστοτέλη, Ορισμός και ρόλος στην αριστοτελική φιλοσοφία*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, ΠΜΣ: Φιλοσοφία: Γνώση, Αξίες και Κοινωνία.

Ράπτης, Χ., 2024, *Η γενεαλογία του αντικειμένου α. Από το «Στάδιο του Καθρέφτη» στο σεμινάριο «Το Άγχος»*, Σεμινάριο της 19^{ης} Ιανουαρίου 2024, Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών, Ανεπίσημη μεταγραφή.